

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

અમદાવાદ ખાતે ગુજરાત ઉચ્ચ ન્યાયાલય

આર/ક્રિમિનલ એપ્લિકેશન નંબર ૧૪૮૮/૨૦૧૬

મંજૂરી અને સહી માટે :

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ સુશ્રી સોનિયા ગોકાણી

=====

૧	શું સ્થાનિક સમાચારપત્રોના પત્રકારોને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી આપવામાં આવી છે?	હા.
૨	ચુકાદો પત્રકારને સંદર્ભિત કરવો કે નહીં?	હા.
૩	શું ન્યાયમૂર્તિઓ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા ઈચ્છે છે?	ના.
૪	શું આ કેસમાં ભારતના બંધારણ અથવા તેનાં હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ હુકમના અર્થઘટન અંગેનો કોઈ મહત્વપૂર્ણ કાયદાકીય પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ છે?	ના.

=====

દશરથભાઈ ત્રિકંભાઈ પટેલ

વિરુદ્ધ

હિતેશ મહેન્દ્રભાઈ પટેલ અને ૧ અન્ય (ઓ)

=====

ઉપસ્થિતિ

અપીલકર્તા (ઓ) નંબર ૧ માટે મૌલિક એચ. વાઘેલા (૭૮૧૦)

સામાવાળા (ઓ)/પ્રતિવાદી (ઓ) નંબર ૧ માટે સુશ્રી તેજલ એ. વાશી

(૨૭૦૪) સાથે સુશ્રી નિરાલી સારદા સાથે શ્રી જે. એસ. ઉનવાલા

સામાવાળા (ઓ)/પ્રતિવાદી (ઓ) નંબર ૨ માટે શ્રીમતી મૈથિલી મેહતા,

અધિક સરકારી વકીલ (૨)

=====

કોરમ:માનનીય ન્યાયમૂર્તિ સુશ્રી સોનિયા ગોકાણી

તારીખ:૧૨/૦૧/૨૦૨૨

મૌખિક ચુકાદો

૧. અપીલકર્તા, જે આ અદાલત સમક્ષ છે, તે સીબીઆઈ કોર્ટ નંબર ૨, અમદાવાદ (ગ્રામીણ) માં વિદ્વાન ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટની અદાલત સમક્ષ ક્રિમિનલ કેસ નંબર ૪૦૨૩/૨૦૧૪ નો મૂળ ફરિયાદી છે, જેમાં પ્રતિવાદી નંબર

૧ પર નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, ૧૮૮૧ (ત્યારબાદ ટૂંકમાં "એન. આઈ. એક્ટ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે) ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુના માટે કાર્યવાહી કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી.

૨. અપીલકર્તા ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા ઉપરોક્ત ક્રિમિનલ કેસ તારીખ ૩૦/૦૮/૨૦૧૬ ના રોજ પસાર કરાયેલા ચુકાદા અને આદેશની કાયદેસરતા, માન્યતા અને ઔચિત્યને પડકારે છે, જેમાં કોર્ટે પ્રતિવાદી નંબર ૧ આરોપીને એન. આઈ. એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુના માટે નિર્દોષ જાહેર કર્યો હતો.

૩. નીચે મુજબ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં હકીકતો આ પ્રમાણે છે:-

૩.૧. પ્રતિવાદી, ફરિયાદી-અપીલકર્તાના મોટા પુત્રના સસરા છે, જેઓ એ જ ગામમાં રહેતા હતા. તેમની વચ્ચે ખૂબ સારા સંબંધો હતા અને પરસ્પર સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધ જળવાયેલા હતા. પ્રતિવાદી કોન્ટ્રાક્ટરનો વ્યવસાય કરતા હતા અને તેમને નાણાંની જરૂરિયાત હતી. તેથી, તેમણે ફરિયાદી-અપીલકર્તાનો સંપર્ક કર્યો. તેમણે રૂ. ૨૦ લાખ રોકડા ગોઠવી આપવા વિનંતી કરી અને ફરિયાદી સાથેના સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધોને કારણે ઉક્ત રકમ ધિરાણ આપવામાં આવી હતી. પ્રતિવાદીએ ઉક્ત રકમ છ મહિનાની અવધિમાં પરત ચૂકવવાનું વચન આપ્યું હતું. પરત રકમની માંગણી કરવામાં આવતાં, અમદાવાદના પ્રહલાદનગર ખાતે

આવેલી સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની શાખામાંથી રૂ. ૨૦ લાખનો ચેક આપવામાં આવ્યો હતો. ઉક્ત ચેક જમા કરાવતા તે અનાદરિત થયો હતો અને તા. ૦૨/૦૪/૨૦૧૪ના રોજ “ફંડ ઇન્સફિશિયન્ટ” એવી નોંધ સાથે અપીલકર્તાને પરત કરવામાં આવ્યો હતો.

૩.૨. કાયદેસરની નોટિસ તા. ૧૧/૦૪/૨૦૧૪ના રોજ જારી કરવામાં આવી હતી, જે નિર્ધારિત મર્યાદા અવધિની અંદર હતી. નોટિસની બજવણી થતાં પ્રતિવાદી તરફથી તેમના વકીલ મારફતે જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ઉક્ત રકમ સ્વીકારી હોવાનું માન્ય કર્યું હતું. તેમ છતાં, ઉક્ત રકમ ચૂકવવામાં આવી નહોતી. તેથી, નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી હતી અને તે ક્રિમિનલ કેસ નં. ૪૦૨૩/૨૦૧૪ તરીકે નોંધવામાં આવી હતી.

૩.૩. . ફરિયાદી અને સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી અને વિવિધ દસ્તાવેજોને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા. અંતે, ટ્રાયલ કોર્ટે એ આધાર પર પ્રતિવાદીને નિર્દોષ ઠરાવ્યો હતો કે ચેક કાયદેસર રીતે અમલપાત્ર દેવા માટે આપવામાં આવ્યો નહોતો. ફરિયાદીએ માત્ર બેંક મારફતે જ લેવડદેવડ કરી નહોતી, પરંતુ તેણે આ રકમ આવકવેરા રિટર્નમાં પણ દર્શાવી હતી અને તેમ છતાં, રકમની ચુકવણી ન કરવા બદલ અદાલતે આરોપી-પ્રતિવાદીને દોષિત ઠરાવ્યો નહોતો. પ્રતિવાદીએ જવાબદારી પણ સ્વીકારી હતી.

૩.૪. અપીલકર્તાના જણાવ્યા મુજબ, દેવાની બાકી રહેલી રકમ અંગેની જવાબદારી પ્રતિવાદીની ચાલુ રહેવાની હતી અને ટ્રાયલ કોર્ટે તે બાબત પર પણ વિચારણા કરી નહોતી. નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ હેઠળ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલી ધારણા પણ આરોપી પ્રતિવાદી દ્વારા ખંડિત કરવામાં આવી નથી. તેથી, આ કારણસર પણ એવી ધારણા ઉપલબ્ધ છે કે કાયદેસર રીતે અમલપાત્ર દેવાની બેંકને ચુકવણી કરવામાં ડિફોલ્ટ થયો છે.

૩.૫. સોગંદનામામાં કરવામાં આવેલા તમામ આક્ષેપો, રજૂઆતો અને દલીલોનો ઇનકાર કરતા પ્રતિવાદી દ્વારા જવાબી સોગંદનામું દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિવાદીના જણાવ્યા મુજબ, નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ હેઠળ આરોપી ઉપર રહેલો ભાર ખંડન દ્વારા દૂર કરવાની જવાબદારી તેણે યોગ્ય રીતે પૂર્ણ કરી છે.

૩.૬. જવાબમાં, પ્રતિવાદીઓના જણાવ્યા અનુસાર, પ્રતિવાદીએ ફરિયાદીને ₹ ૪,૦૯,૩૧૫ ની રકમ પરત કરવાનું સાબિત કર્યું છે, જેનો ફરિયાદીએ માત્ર ઇનકાર જ કર્યો નથી, પરંતુ મૂળભૂત રીતે સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી તેણે ધારણાનું પૂરતું ખંડન કર્યું છે.

૪. આ અપીલના પેન્ડન્સી દરમિયાન, પ્રતિવાદી તરફથી પક્ષકારોને પુરાવા રજૂ કરવાની પરવાનગી આપવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી, ખાસ કરીને કારણ કે રૂ. ૪૦ લાખની રકમ ધિરાણ આપવામાં આવી હોવા અંગેનો પુરાવો રેકૉર્ડ પર ઉપસ્થિત થતો નહોતો.

૪.૧. ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૩૯૧ અને ૪૮૨ હેઠળ કરવામાં આવેલી અરજીનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ કરવો જરૂરી છે, જેમાં વધારાના પુરાવા તરીકે તા. ૧૯/૦૫/૨૦૧૪ના પત્રને રેકૉર્ડ પર રજૂ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, જેથી તા. ૨૫/૦૪/૨૦૧૪ના અગાઉના પત્રમાં ટાઈપની ભૂલને કારણે થયેલી ભૂલ સુધારી શકાય; જેમાં બાકી રકમ રૂ. ૨૦ લાખના બદલે રૂ. ૪૦ લાખ દર્શાવવામાં આવી હતી. આ અદાલતે તા. ૧૧/૧૦/૨૦૧૮ના રોજ આ મુદ્દા પર વિચારણા કરીને અરજી મંજૂર કરી હતી.

૪.૨. તેનો સખત વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો અને એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે આરોપીએ પોતાના વધુના નિવેદનમાં ફરિયાદી પ્રત્યે રૂ. ૪૦ લાખની રકમનો દેવાદાર હોવાનું જણાવ્યું હતું અને વધુના નિવેદનમાં કરેલી ઉક્ત કબૂલાતને ઢાંકી દેવા માટે ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૩૯૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકાય નહીં. ફરિયાદીનો કેસ વર્ષ ૨૦૧૪માં રૂ. ૨૦ લાખના ચેકના અનાદર પર આધારિત છે. અગાઉ વર્ષ ૨૦૧૩માં કેટલીક ચુકવણીઓ

કરવામાં આવી હતી, જે દેવા અને જવાબદારી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભારતીય કરાર અધિનિયમની કલમો ૫૯ અને ૬૦ની અમલવારીમાંથી બહાર નીકળવા માટે ખોટો અને વિલંબિત બચાવ લેવામાં આવ્યો છે અને ખામી પૂરી કરવા માટે કલમ ૩૯૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકાય નહીં. ફરિયાદીના જણાવ્યા મુજબ, નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ નિર્ધારિત પ્રક્રિયા ફરજિયાત છે. રૂ. ૪૦ લાખની કાયદેસર દેવા અને જવાબદારીની કબૂલાત કર્યા બાદ, પ્રતિવાદી માટે કોઈ બાબત ઢાંકી દેવી શક્ય નથી.

૪.૩. ફોજદારી કેસ નં. ૪૦૨૩/૨૦૧૪ને મર્યાદિત હેતુસર સંબંધિત ટ્રાયલ કોર્ટ સમક્ષ પરત મોકલવામાં આવ્યો હતો, જેથી આદેશની નકલ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી આઠ (૮) અઠવાડિયાની અંદર કાર્યવાહી પૂર્ણ કરી શકાય. મુખ્ય અપીલ સાથે આગળની કાર્યવાહી કરવા માટે સમગ્ર રેકૉર્ડ આ અદાલતને પરત મોકલવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

૫. આ બાબતની પૃષ્ઠભૂમિ એવી છે કે, અપીલકર્તાએ અમદાવાદ (ગ્રામ્ય) ખાતેની વધારાની મુખ્ય ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ તથા સી.બી.આઈ. કોર્ટ નં. ૨ સમક્ષ ફોજદારી કેસ નં. ૪૦૨૩/૨૦૧૪ તરીકે ફરિયાદ દાખલ કરી હતી. ફરિયાદ ચેક નં. ૮૭૭૮૨૮ના અનાદર અંગે હતી, જે રૂ. ૨૦ લાખની રકમનો હતો અને જે તા. ૧૭/૦૩/૨૦૧૪ના રોજ સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ખાતા નં.

૬૩૦૨૩૧૮૬૨૧૮ ઉપર દોરવામાં આવ્યો હતો અને તા. ૦૨/૦૪/૨૦૧૪ના રોજ ચુકવણી માટે રજૂ કરવામાં આવતા ‘પૂરતી રકમ ઉપલબ્ધ નથી’ એવી નોંધ સાથે પરત આવ્યો હતો. અપીલકર્તા દ્વારા માંગણીની નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી અને પ્રતિવાદી તરફથી તા. ૨૫/૦૪/૨૦૧૪ના રોજ તેનો જવાબ પ્રાપ્ત થયો હતો. પ્રતિવાદીએ પોતાના જવાબમાં રૂ. ૪૦ લાખની રકમનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. કાર્યવાહી આગળ ચાલી અને અભિયોજન પક્ષે પુરાવા રજૂ કર્યા અને અંતે, કાર્યવાહી લગભગ પૂર્ણ થવાના તબક્કે, પ્રતિવાદીએ તા. ૨૫/૦૪/૨૦૧૪ના રોજ માંગણીની નોટિસના જવાબમાં આપવામાં આવેલ જવાબને બદલે તા. ૧૯/૦૫/૨૦૧૪ના રોજ દાખલ કરાયેલા અનુગામી જવાબથી બદલવાની વિનંતી કરી હતી. તા. ૧૯/૦૫/૨૦૧૪નો બીજો જવાબ તથા આર.પી.એ.ડી. સ્લિપ, બંનેને રેકૉર્ડ પર લેવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા નહોતા.

પ.૧.ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદામાં ફરિયાદીની રૂ. ૨૦ લાખ ધિરાણ આપવાની વાતને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી તથા આરોપી-પ્રતિવાદી દ્વારા ચેક મારફતે રૂ. ૪ લાખથી વધુની રકમ પરત કરવામાં આવી હોવાનો પુરાવો પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો હતો અને એ આધાર પર કે ચેક જારી કરવામાં આવ્યો હતો તે તારીખ એટલે કે તા. ૧૭/૦૩/૨૦૧૪ના રોજ કાયદેસર રીતે અમલપાત્ર રૂ. ૨૦ લાખનું દેવું અસ્તિત્વમાં નહોતું, ટ્રાયલ કોર્ટે પ્રતિવાદીને નિર્દોષ ઠરાવ્યો હતો.

પ.૨.ઉપરોક્ત હકીકતોની પૃષ્ઠભૂમિમાં, અનુગામી જવાબ તેમજ આર.પી.એ.ડી. સ્લિપને પ્રદર્શિત કરવાની વિનંતી કરવામાં આવી હતી. આ અદાલતે વિગતવાર આદેશ દ્વારા, કાયદા અનુસાર પક્ષકારોને યોગ્ય તક મળી રહે તે હેતુસર, તે સંદર્ભે વધારાના પુરાવાની નોંધ કરવાની પરવાનગી આપી હતી.

પ.૩. આ સંદર્ભમાં સંબંધિત ફકરાઓનું પુનઃઉત્પાદન કરવું યોગ્ય રહેશે : –

“૬. ઉપરોક્ત રીતે બંને પક્ષોના વિદ્વાન એડવોકેટોને સાંભળ્યા બાદ, આ અદાલત નોંધે છે કે શરૂઆતથી જ નેગોશિયેબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી ફરિયાદમાં મૂળ ફરિયાદીનો કેસ એવો છે કે તેણે અરજદાર-આરોપીને રૂ. ૨૦/- લાખની રકમ ધિરાણ આપી હતી. નેગોશિયેબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ફરિયાદ દાખલ કરતાં પહેલાં ફરજિયાત આવશ્યકતા તરીકે આપવામાં આવેલી માંગણીની નોટિસમાં પણ તેની માંગણી એવી જ હતી કે અરજદાર-આરોપીને રૂ. ૨૦/- લાખની રકમ ધિરાણ આપવામાં આવી હતી, જે પરત કરવામાં આવી નહોતી અને જ્યારે ચેક આપવામાં આવ્યો તથા જમા કરવામાં આવ્યો ત્યારે પૂરતી રકમના અભાવે તેનો અનાદર થયો હતો. અરજદારે તા. ૨૫/૦૪/૨૦૧૪ના રોજ માંગણીની નોટિસનો જવાબ આપ્યો હતો, જેમાં તેણે કથિત રીતે જણાવ્યું હતું કે ધિરાણ આપવામાં આવેલી રકમ રૂ. ૪૦ લાખ હતી.”

૬.૧ આ તબક્કે એનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે ફરિયાદી-વિરોધી નં. ૧એ પોતાના નિવેદનમાં ફરી એકવાર જણાવ્યું છે કે ધિરાણ આપવામાં આવેલી રકમ રૂ. ૨૦/- લાખ હતી. ફરિયાદીની ઉલટતપાસનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે, જેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે રકમ વર્ષ ૨૦૧૨માં ધિરાણ આપવામાં આવી હતી. અરજદાર-આરોપીનો ચોક્કસ કેસ એવો છે કે તેણે ચેક દ્વારા રકમ પરત કરી હતી અને સમકાલીન દસ્તાવેજો સાથેની ઉક્ત રૂ. ૪.૦૯/- લાખની રકમ (ગોળ કરીને) ટ્રાયલ કોર્ટે સાબિત થયેલી માની છે. નોંધવું જરૂરી છે કે અરજદાર-આરોપીએ પ્રદર્શ નં. ૪૧ અને ૪૨ દ્વારા તા. ૧૯/૦૫/૨૦૧૪ની માંગણીની નોટિસના બીજા જવાબ તથા આર.પી.એ.ડી. સ્લિપ રજૂ કરવાની અરજી વિશેષરૂપે રજૂ કરી હોવા છતાં, ટ્રાયલ કોર્ટે માત્ર અરજી નોંધવાનું પસંદ કર્યું હતું અને તેને કોઈ પ્રદર્શન નંબર આપ્યો નહોતો. આશ્ચર્યજનક રીતે, રોજનામામાં ઉક્ત દસ્તાવેજો સ્વીકારવામાં આવ્યા હોવાનું નોંધાયું છે, છતાં કોઈ દસ્તાવેજ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો નથી. મૂળ રેકૉર્ડની પણ તપાસ કરવામાં આવી છે અને આ અદાલતને પ્રદર્શ નં. ૪૨ની અરજી સાથે રજૂ કરવામાં આવેલા ઉક્ત દસ્તાવેજો પ્રદર્શિત થયાનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ટ્રાયલ કોર્ટે માત્ર ઉક્ત અરજી નોંધાવી હતી અને પ્રદર્શ નં. ૪૩ દ્વારા અરજદાર-આરોપીની કલોઝર પુરસીસ સ્વીકારી હતી, જેમાં જણાવાયું હતું કે તે લેખિત કે મૌખિક રીતે વધુ કોઈ પુરાવો રજૂ કરવા માંગતો નથી.

૬.૨ તા. ૧૮/૦૬/૨૦૧૪ના રોજના રોજનામા મુજબ, દસ્તાવેજો તરીકે વધારાના પુરાવા રજૂ કરવા માટે દાખલ કરવામાં આવેલી અરજી, માર્ક ૪૧/૧ અને માર્ક ૪૧/૨, મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને અનુક્રમે તા. ૧૯/૦૫/૨૦૧૪ના રોજની માંગણીની નોટિસનો બીજો જવાબ તથા તેની આર.પી.એ.ડી. સ્લિપ રેકૉર્ડ પર લેવામાં આવી

હતી. આથી કોઈ રીતે એવું સૂચિત થતું નથી કે ટ્રાયલ કોર્ટે તે દસ્તાવેજોને પ્રદર્શિત કર્યા હતા. ટ્રાયલ કોર્ટે માત્ર વધારાનો પુરાવો રજૂ કરવા માટેની અરજી મંજૂર કરી હતી. રોજનામામાં પણ માર્ક ૪૧/૧ અને માર્ક ૪૧/૨ તરીકેના દસ્તાવેજો કોઈ રીતે સાબિત થયા હોવાનું દર્શાવાતું નથી. અરજદાર-વિરોધી નં. ૧નો એવો કેસ પણ નથી, કારણ કે તે જ દિવસે, તરત ત્યારબાદ, તેણે પોતાની ક્લોઝિંગ પુરસીસ રજૂ કરી હતી.

૬.૩ આ વધારાનો જવાબ આરોપી-અરજદારનો ચોક્કસ બચાવ છે, જેમાં આરોપી-અરજદારને રકમ ચૂકવવાના વ્યવહાર અંગેના હકારાત્મક પુરાવાનું ખંડન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદોનો નિર્ણય કરતી વખતે અને મૌખિક તથા દસ્તાવેજી બંને પ્રકારના પુરાવાનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે ટ્રાયલ કોર્ટે આ બાબત નોંધેલી છે. અપીલમાં ફરિયાદી-વિરોધી નં. ૧ દ્વારા આ પાસાને વિશેષરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

૬.૪ આ હકીકતોની પૃષ્ઠભૂમિમાં, સંહિતાની કલમ ૩૯૧ અને ૪૬૫ હેઠળ કરવામાં આવેલા વધારાના પુરાવાના સ્વીકાર અંગે આ અદાલતને કરવામાં આવેલી વિનંતી વિચારણા યોગ્ય છે.

૬.૫ સંહિતાની કલમ ૩૯૧ અને ૪૬૫ બંને જોગવાઈઓનું પુનરુત્પાદન કરવું યોગ્ય રહેશે, જે આ મુજબ છે:-

“૩૯૧. અપીલની અદાલત વધુ પુરાવો લઈ શકે અથવા લેવડાવી શકે. (૧) આ અધ્યાય હેઠળની કોઈપણ અપીલની કાર્યવાહી કરતી વખતે, જો અપીલની અદાલતને વધારાનો પુરાવો આવશ્યક જણાય,

તો તે તેના કારણો નોંધશે અને એવો પુરાવો પોતે લઈ શકે અથવા મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા લેવડાવી શકે, અથવા જ્યારે અપીલની અદાલત ઉચ્ચ અદાલત હોય ત્યારે સેશન કોર્ટ અથવા મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા લેવડાવી શકે. (૨) જ્યારે વધારાનો પુરાવો સેશન કોર્ટ અથવા મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા લેવામાં આવે, ત્યારે તે અદાલત અથવા તે મેજિસ્ટ્રેટ એવો પુરાવો અપીલની અદાલતને પ્રમાણિત કરીને મોકલશે અને ત્યારબાદ એવી અદાલત અપીલનો નિકાલ કરશે. (૩) વધારાનો પુરાવો લેવામાં આવે ત્યારે આરોપી અથવા તેનો વકીલ હાજર રહેવાનો અધિકાર ધરાવશે. (૪) આ કલમ હેઠળ પુરાવો લેવાની કાર્યવાહી પર આ અધ્યાય ૨૩ની જોગવાઈઓ એ રીતે લાગુ પડશે જાણે તે તપાસની કાર્યવાહી હોય.”

૬.૬ આ જોગવાઈ દ્વારા અપીલની અદાલતને કોઈપણ અપીલની કાર્યવાહી કરતી વખતે, જો તે કારણો નોંધ્યા બાદ વધારાનો પુરાવો આવશ્યક માને, તો પોતે વધારાનો પુરાવો લેવાની અથવા મેજિસ્ટ્રેટ કોર્ટ/સેશન કોર્ટને એવો પુરાવો લેવડાવવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

“૪૬૫. ભૂલ, ચૂક અથવા અનિયમિતતાના કારણે નિષ્કર્ષ અથવા સજા ક્યારે બદલી શકાય.

(૧) અહીં અગાઉ સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને આધીન રહીને, સક્ષમ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતે આપેલો કોઈ નિષ્કર્ષ, સજા અથવા આદેશ, ફરિયાદ, સમન્સ, વોરંટ, જાહેરનામું, આદેશ, ચુકાદો અથવા ટ્રાયલ પહેલાં કે ટ્રાયલ દરમિયાનની અન્ય કાર્યવાહી અથવા આ સંહિતા હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા અન્ય કાર્યવાહી દરમિયાન થયેલી કોઈ ભૂલ, ચૂક અથવા અનિયમિતતાના કારણે, અથવા અભિયોજન માટેની કોઈ મંજૂરીમાં થયેલી ભૂલ અથવા અનિયમિતતાના કારણે,

અપીલ, પુષ્ટિ અથવા પુનરીક્ષણની અદાલત દ્વારા ઉલટાવવામાં અથવા બદલવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે તે અદાલતના મતે તેના પરિણામે વાસ્તવમાં ન્યાયનો ભંગ થયો હોય.

(૨) આ સંહિતા હેઠળની કોઈ કાર્યવાહીમાં થયેલી કોઈ ભૂલ, ચૂક અથવા અનિયમિતતાના કારણે, અથવા અભિયોજન માટેની કોઈ મંજૂરીમાં થયેલી ભૂલ અથવા અનિયમિતતાના કારણે ન્યાયનો ભંગ થયો છે કે નહીં તે નક્કી કરતી વખતે, અદાલત એ બાબત ધ્યાનમાં લેશે કે એવો વાંધો અગાઉના તબક્કે ઉઠાવી શકાય તેમ હતો કે ઉઠાવવો જોઈએ હતો કે નહીં.”

૬.૭ ‘રાજેશ્વર પ્રસાદ મિશ્રા’ (ઉપરોક્ત)માં માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે વિવિધ કારણોસર વધારાનો પુરાવો આવશ્યક બની શકે છે, પરંતુ અદાલતોએ એવી બાબતને મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં જેને વિધાનસભાએ અપીલની અદાલતના વિવેકાધિકારને નિર્ધારિત પરિસ્થિતિઓ સુધી નિયંત્રિત કરવાનું ટાળ્યું છે. વધુમાં, માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે જો અભિયોજનને યોગ્ય તક મળી હોય અને તેણે તેનો લાભ લીધો ન હોય, તો સામાન્ય રીતે એવો આદેશ કરવામાં આવવો જોઈએ નહીં, સિવાય કે ન્યાયની આવશ્યકતા અન્યથા નિર્દેશ કરતી હોય.

૬.૮ નોંધવું યોગ્ય છે કે આ કેસમાં અરજદાર-આરોપી વધારાનો પુરાવો રજૂ કરવા માગે છે, જોકે તેને તક મળી હતી, તેમ છતાં તેણે તેનો લાભ લીધો નહોતો અને ન તો માર્ક ૪૧/૧ તથા માર્ક ૪૧/૨ના દસ્તાવેજોને પ્રદર્શિત કરાવ્યા હતા. તેથી, ‘રાજેશ્વર પ્રસાદ મિશ્રા’ (ઉપરોક્ત) મુજબ આ અદાલત સમક્ષ વિચારવાનો એકમાત્ર પ્રશ્ન એ

છે કે શું ન્યાયની આવશ્યકતા અને મંજૂરી આપવા માટે નિર્દેશિત કરે છે.

૬.૯ વધુ એક આધારિત ચુકાદો ‘સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત વિરુદ્ધ મોહનલાલ જીતમલજી પોરવાલ અને અન્ય’ (ઉપરોક્ત)નો છે. તેમાં તકનીકી અથવા ઔપચારિક ખામી દૂર કરવા માટે ઉચ્ચ અદાલત સમક્ષ વધારાનો પુરાવો રજૂ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. જમ્ કરાયેલ વસ્તુ શુદ્ધ સોનાની બનેલી હોવાનું મિન્ટ માસ્ટરનો અહેવાલ પહેલેથી જ રેકૉર્ડ પર મુકવામાં આવ્યો હતો અને વધારાનો પુરાવો માત્ર અહેવાલને સાબિત કરવા માટે રજૂ કરવાનો હતો, પરંતુ ઉચ્ચ અદાલતે છ વર્ષ વીતી ગયા હોવાના એકમાત્ર આધાર પર વધારાનો પુરાવો લેવા ઈનકાર કર્યો હતો. માનનીય સર્પોચ્ચ અદાલતે જણાવ્યું હતું કે આ ઉચ્ચ અદાલતની ભૂલ હતી. માનનીય સર્પોચ્ચ અદાલતે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે ઔપચારિક ખામી દૂર કરવાની તક નકારવી એ કથિત આર્થિક અપરાધી વિરુદ્ધના કેસને નિષ્ફળ બનાવવું સમાન હતું. માત્ર એ હકીકત કે છ વર્ષ વીતી ગયા હતા, જેના માટે અભિયોજન કોઈ રીતે જવાબદાર નહોતું, ન્યાયના હિતોને આગળ વધારવા માટે કાર્યવાહી કરવાનો ઈનકાર કરવાનો યોગ્ય આધાર નહોતો, એવા યુગમાં જ્યારે અદાલતોમાં વિલંબ સામાન્ય બની ગયો છે. સંબંધિત અવલોકનો આ મુજબ છે:—

“પ. ત્યારબાદ ઉદ્ભવતો પ્રશ્ન એ છે કે વિદ્વાન સહાયક સરકારી વકીલ દ્વારા, મિન્ટ માસ્ટર પાસેથી પ્રાપ્ત પ્રદર્શ નં. ૨૬ના પત્રને સાબિત કરવા માટે વધારાનો પુરાવો રજૂ કરવાની કરવામાં આવેલી વિનંતી અંગે શું કરવું. આ પત્રમાં પ્રમાણિત કરવામાં આવ્યું હતું કે સંબંધિત વસ્તુ ૯૯.૬૦ શુદ્ધતાવાળા સોનાની બનેલી હતી. આ વિનંતી

ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ની કલમ ૩૯૧ હેઠળ અદાલતની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી, જેમાં અન્ય બાબતો સાથે એવી જોગવાઈ છે કે અધ્યાય ૨૯ હેઠળની કોઈપણ અપીલની કાર્યવાહી કરતી વખતે અપીલની અદાલતને જો વધારાનો પુરાવો આવશ્યક જણાય તો તે તેના કારણો નોંધશે અને એવો પુરાવો પોતે લઈ શકે અથવા મેજિસ્ટ્રેટને લેવડાવવા કહી શકે. ઉચ્ચ અદાલતે આ પ્રાર્થના એ આધારે ફગાવી હતી કે ગુનો છ વર્ષ પહેલાં થયો હતો અને તેથી ‘ન્યાયના હિતમાં પુરાવાના નવા ઢ્ઙાર ખોલવા’ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહોતું. માત્ર એ હકીકત કે છ વર્ષ વીતી ગયા હતા, જેના માટે અભિયોજન કોઈ રીતે જવાબદાર નહોતું, એ ન્યાયના હિતોને આગળ વધારવા માટે કાર્યવાહી કરવાનો ઈનકાર કરવાનો યોગ્ય આધાર નહોતો, એવા યુગમાં જ્યારે અદાલતોમાં વિલંબ જીવનનો એક ભાગ અને દૈનિક વ્યવહાર બની ગયો છે. વધુમાં, કથિત ખામી તકનીકી ખામી હતી, કારણ કે મિન્ટ માસ્ટરનું મત પહેલેથી જ રેકૉર્ડ પર મૂકવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તે ઔપચારિક રીતે સાબિત કરવામાં આવ્યું નહોતું; અને અહેવાલ સંપૂર્ણપણે અભિયોજનના કેસને સમર્થન આપતો હતો કે સોનું નિર્ધારિત શુદ્ધતાનું હતું. ઔપચારિક ખામી દૂર કરવાની તક નકારવી એ કથિત આર્થિક અપરાધી વિરુદ્ધના કેસને નિષ્ફળ બનાવવું સમાન હતું. ન્યાયના હિતો માત્ર ત્યારે જ સંતોષાતા નથી જ્યારે ફોજદારી કેસમાં આરોપી નિર્દોષ છૂટે. રાજ્ય અને સરકારી વકીલ મારફતે કાર્યરત સમુદાય પણ ન્યાય મેળવવાનો હકદાર છે. ન્યાયિક કાર્યોના નિર્વહણમાં અદાલતના હાથે સમુદાયના કારણને સમાન વ્યવહાર મળવો જોઈએ. સમુદાય અથવા રાજ્ય એવી અપ્રિય સત્તા નથી કે જેના કારણને તિરસ્કારથી જોવામાં આવે. જો રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થાને બરબાદ કરનારા આર્થિક અપરાધીઓને કાયદાની કસોટી પર લાવવામાં ન આવે તો સમગ્ર સમુદાય વ્યથિત થાય છે.

ક્ષણિક ઉશ્કેરાટમાં અને ઉદ્ભવેલી લાગણીઓના વશ થઈ હત્યા થઈ શકે છે. પરંતુ આર્થિક અપરાધ શાંત મનથી, પૂર્વનિયોજિત રીતે અને વ્યક્તિગત નફા પર નજર રાખીને કરવામાં આવે છે, જેમાં સમુદાય પર પડતા પરિણામોની કોઈ પરવા કરવામાં આવતી નથી. સમુદાયના હિત પ્રત્યેની અવગણના એવી કિંમત પર જ વ્યક્ત થઈ શકે કે ન્યાયવ્યવસ્થા અંગે સમુદાયનો વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા ગુમાવવાનો વારો આવે, ખાસ કરીને એવા વર્ગોની ટીકા અંગે ભય વગર જે શ્વેતપોશ અપરાધોને સહનશીલ દષ્ટિથી જુએ છે અને રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થા તથા રાષ્ટ્રીય હિતને થતું નુકસાન અવગણે છે. તેથી, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૩૯૧ હેઠળ અદાલતની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે વિદ્વાન સહાયક સરકારી વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી અરજીને ફગાવવી ઉચ્ચ અદાલત માટે સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય હતું. અમારું માનવું છે કે કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં સંપૂર્ણ અને સાચો ન્યાય કરવા હેતુસર આ અરજી મંજૂર થવી જોઈએ હતી. તેથી વિદ્વાન સહાયક સરકારી વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી અરજી મંજૂર કરવામાં આવે છે. મામલો ઉચ્ચ અદાલતમાં પરત જાય અને દિશાનિર્દેશ માટે સૂચિબદ્ધ થાય ત્યારે ઉચ્ચ અદાલત કલમ ૩૯૧, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા હેઠળ મિન્ટ માર્ટરના અહેવાલને સાબિત કરવા માટે પુરાવાની નોંધણી અંગે યોગ્ય નિર્દેશો આપશે. તેથી અપીલ મંજૂર કરવામાં આવે છે. નિર્દોષ ઠરાવવાનો આદેશ ૨૬ કરવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત દિશાનિર્દેશોના પ્રકાશમાં કાયદા અનુસાર વધુ કાર્યવાહી કરવા માટે મામલો ઉચ્ચ અદાલતને પરત મોકલવામાં આવે છે.”

૬.૧૦ ‘‘રતીરામ અને અન્ય’’ (ઉપરોક્ત)માં માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે વિધાનસભાની મનોવૃત્તિ તથા કાયદાકીય અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં લઈને ઉપયોગમાં લેવાયેલી ભાષામાં રહેલા કાયદાકીય

આશયનું પરીક્ષણ કર્યું અને જણાવ્યું કે ટ્રાયલ બાદના ચુકાદાને માત્ર એટલા માટે નાબૂદ અથવા અમાન્ય ગણવાનો આશરો લેવો જોઈએ નહીં કે કાર્યવાહીમાં કોઈ ભૂલ, ચૂક અથવા અનિયમિતતા રહી ગઈ હતી. દોષિત ઠરાવને રદ કરવા માટે ‘ન્યાયનો ભંગ’ અનિવાર્ય શરત તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે વધુમાં ઠરાવ્યું કે ‘ન્યાયસંગત ટ્રાયલ’ ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રનું હૃદય છે અને કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થાનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. ‘ન્યાયસંગત ટ્રાયલ’નો ઈનકાર માનવ અધિકારોનું વધસ્તંભન છે. તે કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાની કલ્પનામાં સમાયેલો છે. ‘ન્યાયસંગત ટ્રાયલ’ના સિદ્ધાંત અને ટ્રાયલ દરમિયાન તેના અમલીકરણ પર ભાર મૂકતાં, અદાલતો માટે એ જોવું ફરજિયાત છે કે કોઈ ચોક્કસ કેસ અથવા કેસોની કોઈ શ્રેણીમાં, કોઈ જોગવાઈનું પાલન ન થવાના કારણે દોષિત ઠરાવનાર ચુકાદાને પાછો ખેંચવો અનિવાર્ય બને છે કે પછી એ નિર્વિવાદ નિષ્કર્ષ પર પહોંચવું જરૂરી છે કે વાસ્તવમાં ગંભીર અન્યાય થયો છે. માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે વધુમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:—

“૩૯. અમારા દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો પ્રશ્ન મૂળભૂત રીતે આવા નિષેધનું પાલન ન થવા સાથે સંબંધિત છે. મુદ્દાનો સાર એવો છે કે શું તે એવો મહત્વપૂર્ણ નિષેધ છે જે ટ્રાયલના પરિણામને કોઈપણ ઉપાય વિના અસર કરે છે અથવા, તે બાબતમાં, તે એવી ચૂક છે અથવા એવું કૃત્ય છે જે ન્યાયસંગત ટ્રાયલની મૂળભૂત કલ્પનાને પરાજિત કરે છે. મૂળભૂત રીતે, ન્યાયસંગત અને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલનો પવિત્ર હેતુ છે. તેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ એવો છે કે આરોપીને પૂર્વગ્રહનો ભોગ ન બનવું જોઈએ. ન્યાયસંગત ટ્રાયલ એવી રીતે હાથ ધરવી આવશ્યક છે કે જે અન્યાય, પૂર્વગ્રહ, બેઈમાની અને પક્ષપાતને સંપૂર્ણપણે દૂર કરે.”

૪૦. શ્રીમતી કલ્યાણી ભારુકર વિરુદ્ધ શ્રીમતી એમ. એસ. સંપુર્ણમમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ‘ન્યાયસંગત ટ્રાયલ’માં આરોપીને કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પોતાના નિર્દોષત્વને સાબિત કરવા માટે આપવામાં આવતી ન્યાયસંગત અને યોગ્ય તકનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી બચાવના સમર્થનમાં પુરાવો રજૂ કરવાનો અધિકાર મૂલ્યવાન અધિકાર છે અને તે અધિકારનો ઈનકાર ન્યાયસંગત ટ્રાયલના ઈનકાર સમાન છે. ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવા માટે રચવામાં આવેલા પ્રક્રિયાના નિયમોનું કડકપણે પાલન કરવું આવશ્યક છે અને અદાલતોએ એ સુનિશ્ચિત કરવામાં સતર્ક રહેવું જોઈએ કે તેમનો કોઈ ભંગ ન થાય.”

૪૧. આ સંદર્ભમાં, આપણે સિદ્ધાર્થ વશિષ્ઠ વિરુદ્ધ સ્ટેટ (એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી)ના કેસમાં કરવામાં આવેલા અવલોકનોનું પુનરુત્પાદન કરી શકીએ છીએ, જેમાં આ મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે:—

"ભારતીય ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રમાં, વિશ્વના કેટલાક અન્ય દેશોના જુદા જુદા ન્યાયશાસ્ત્રોની સરખામણીમાં આરોપીને કંઈક અંશે અનુકૂળ સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવે છે. ભારતમાં ફોજદારી ન્યાય વ્યવસ્થાપન પ્રણાલી માનવ અધિકારો અને માનવજીવનની પ્રતિષ્ઠાને ઘણું ઊંચું સ્થાન આપે છે. આપણા ન્યાયશાસ્ત્રમાં આરોપી દોષિત સાબિત થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષ માનવામાં આવે છે, કથિત આરોપીને નિષ્પક્ષતા તથા સાચી તપાસ અને ન્યાયસંગત ટ્રાયલનો અધિકાર છે અને અભિયોજન પક્ષ પાસેથી ગુનાની ટ્રાયલમાં સંતુલિત ભૂમિકા ભજવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. તપાસ ન્યાયસંગત, નિષ્પક્ષ, પારદર્શક અને ઝડપી હોવી જોઈએ જેથી કાયદાના શાસનના મૂળભૂત

નિયમોનું પાલન સુનિશ્ચિત થાય. આ આપણા ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે અને તે ભારતના બંધારણની કલમો ૨૦ અને ૨૧માં સમાવિષ્ટ બંધારણીય આદેશ સાથે સંપૂર્ણપણે સુસંગત છે.”

૬.૧૧ માનનીય સર્પોચ્ય અદાલતે એ પણ ઠરાવ્યું છે કે માત્ર મંજૂરી આપવાની પ્રક્રિયામાં કોઈ ચૂક, ભૂલ અથવા અનિયમિતતા રહેલી હોવાના કારણે કાર્યવાહી ઉપર તેની માન્યતાને અસર થતી નથી, જ્યાં સુધી અદાલત એ સંતોષ નોંધાવતી ન હોય કે આવી ભૂલ, ચૂક અથવા અનિયમિતતાના પરિણામે ન્યાયનો ભંગ થયો છે.

૬.૧૨ ઉપરોક્ત ચુકાદાઓ તથા હાલના કેસના ઉપરોક્ત વિસ્તૃત રીતે ચર્ચાયેલા તથ્યો અને સંજોગોને ધ્યાનમાં લેતાં, આ અદાલત નોંધે છે કે પ્રતિવાદી-આરોપીને, નિશ્ચિતપણે, ઉક્ત દસ્તાવેજો પ્રદર્શિત કરાવવાની તક હતી. ટ્રાયલ કોર્ટે વધારાના પુરાવાની અરજી મંજૂર કર્યા બાદ તેને તે કરવાની સ્વતંત્રતા પણ આપવામાં આવી હતી. તેમ છતાં, ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા ઉક્ત અરજી મંજૂર કરવામાં આવ્યા પછી પણ અરજદાર-આરોપીએ તે દસ્તાવેજોને પ્રદર્શિત કરાવવાનું પસંદ કર્યું નહોતું અને તેના બદલે ક્લોઝિંગ પુરસીસ રજૂ કરી હતી.

૬.૧૩ આ તબક્કે, તા. ૧૯/૦૫/૨૦૧૪ના બીજા નોટિસના જવાબને સાબિત કરવા માટે તેને સ્વીકારવાની વિનંતી કરવામાં આવી રહી છે, જેમાં ફરિયાદી દ્વારા રૂ. ૨૦/- લાખની રકમ ધિરાણ આપવામાં આવી હોવાનો કેસ પણ સમર્થિત થાય છે. તેને માત્ર આ આધાર પર સ્વીકારવાનો ઈનકાર કરવો કે તે ખામી પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ છે, એ અદાલતની ભૂલ ગણાશે, કારણ કે અરજદાર-આરોપી

દ્વારા ટ્રાયલ કોર્ટ સમક્ષ જ આ દસ્તાવેજ રજૂ કરાવી લેવાનો અગાઉથી પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. તે જુદી બાબત છે કે તે તબક્કે ટ્રાયલ કોર્ટ સમક્ષ હાજર થયેલા વિદ્વાન એડવોકેટે વધુ સતર્ક અને સાવચેત રહેવું જોઈએ હતું અને દસ્તાવેજો યોગ્ય રીતે પ્રદર્શિત થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ હતું. જોકે, વકીલની ભૂલ માટે પક્ષકારને ભોગવવું પડે નહીં, એ સુસ્થાપિત કાયદો છે. તેથી, આ અદાલતનું માનવું છે કે ન્યાયની આવશ્યકતા એ માંગે છે કે અરજદાર-આરોપીને કાયદા અનુસાર દસ્તાવેજો સાબિત કરવાની તક આપવામાં આવે અને તેને વધારાના પુરાવા તરીકે રેકૉર્ડ પર લેવામાં આવે તથા બીજી બાજુને પણ તે દસ્તાવેજો સાબિત કરનાર વ્યક્તિની ઉલટતપાસ કરવાની યોગ્ય તક આપવામાં આવે અને આવશ્યક જણાય તો આ પુરાવાના પ્રકાશમાં વધુ પુરાવા રજૂ કરવાની તક પણ આપવામાં આવે. તેથી, આ અરજી દ્વારા વધારાનો પુરાવો રજૂ કરવાની કરવામાં આવેલી વિનંતી સ્વીકારવામાં આવે છે.

૬.૧૪ ફરી એકવાર, મૂળ ફરિયાદી-અપીલકર્તાનું સતત વલણ એવું રહ્યું છે કે ધિરાણ આપવામાં આવેલી રકમ રૂ. ૨૦/- (વીસ) લાખ હતી, જ્યારે તેના ખંડનમાં પ્રતિવાદી-આરોપીએ શરૂઆતમાં રૂ. ૪૦/- લાખની વાત કરી હતી અને ત્યારબાદ તેને સુધારીને રૂ. ૨૦/- લાખ કરી હતી. તેથી પણ, જ્યારે આ વાત અભિયોજનના કેસ સાથે સુસંગત છે અને સ્વીકાર તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ફરિયાદીને દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા ઉક્ત વલણને સાબિત કરવાના પ્રયાસ સામે વાંધો હોવો જોઈએ તેવું કોઈ કારણ નથી.

૭. પરિણામે, આ અરજી મંજૂર કરવામાં આવે છે. આ મર્યાદિત હેતુસર ફોજદારી કેસ નં. ૪૦૨૩/૨૦૧૪ને સંબંધિત ટ્રાયલ કોર્ટને પરત

મોકલવામાં આવે છે, જે આ આદેશની નકલ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી **આઠ અઠવાડિયાની અંદર** આ પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરશે અને આવી પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ મુખ્ય અપીલમાં આગળની કાર્યવાહી કરવા માટે સમગ્ર રેકૉર્ડ આ અદાલતને પરત મોકલશે.

૭.૧ જો અભિયોજન પક્ષ અદાલતના સંબંધિત આદેશના અનુસંધાનમાં વધુ કોઈ પુરાવો રજૂ કરવા ઇચ્છે, તો તેને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય અને જો તે હેતુ માટે વધુ સમય જરૂરી જણાય તો સંબંધિત અદાલત સમયમર્યાદા વધારવા વિનંતી કરશે. આ હેતુસર પક્ષકારોએ તા. **૨૬ નવેમ્બર ૨૦૧૮** ના રોજ સંબંધિત અદાલત સમક્ષ હાજર રહેવાનું રહેશે.

૮. કચેરીએ આર. એન્ડ પી. તાત્કાલિક સંબંધિત ટ્રાયલ કોર્ટને પરત મોકલવા. રૂલ નિરપેક્ષ કરવામાં આવે છે. સીધી બજવણીની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.”

૬. આ મામલે પુરાવાની નોંધણી બાદ મામલો પરત આવ્યો પછી, આ અદાલતે અપીલકર્તા-ફરિયાદી તરફથી વિદ્વાન એડવોકેટ શ્રી સુશીલ શુક્લાને, વિદ્વાન એડવોકેટ શ્રી મૌલિક વાઘેલાની સહાય સાથે તથા પ્રતિવાદીઓ તરફથી વિદ્વાન સિનિયર એડવોકેટ શ્રી અનવદ્વાને, વિદ્વાન એડવોકેટ સુશ્રી નિરાલી સરડાની સહાય સાથે, વિસ્તૃત રીતે સાંભળ્યા છે.

૬.૧.અપીલકર્તા તરફથી અને તેમના વતી હાજર વિદ્વાન એડવોકેટે રજૂઆત કરી કે નીચે મુજબના ચાર પાસાઓની સઘન વિચારણા આવશ્યક છે:

(i) ચુકવણી માટે માંગવામાં આવેલી રકમ બાકી રકમ કરતાં વધુ હોવાથી નોટિસ અમાન્ય છે; (ii) કરવામાં આવેલી આંશિક ચુકવણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી નથી; (iii) પ્રતિવાદી-આરોપીએ ધારણાનું ખંડન કર્યું છે અને તેથી ફરીથી ફરિયાદી ઉપર ભાર આવે છે; અને (iv) નિર્દોષ છુટકારાના અપીલમાં જ્યારે અપીલની અદાલતે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની હોય ત્યારે, માત્ર એટલા માટે અદાલતે હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં કે એ જ પુરાવાના આધારે તે અગાઉ પહોંચાડવામાં આવેલા નિષ્કર્ષથી અલગ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકે છે.

૬.૨.નોટિસની માન્યતાના પ્રથમ મુદ્દા અંગે, પ્રતિવાદીના જણાવ્યા મુજબ, નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ નોટિસ એનિમસ છે; એકવાર એ સાબિત થઈ જાય કે અમુક રકમ ચૂકવવામાં આવી હતી અને તેમ છતાં જારી કરવામાં આવેલી નોટિસમાં બાકી રકમ કરતાં જુદી રકમ માંગવામાં આવી છે, એટલે કે માંગવામાં આવેલી ચુકવણી બાકી રકમ કરતાં વધુ છે, ત્યારે આરોપી ઉપરનો ભાર પૂર્ણ થાય છે. વધુમાં ભારપૂર્વક રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ચેક જમા કરીને આંશિક ચુકવણી પહેલેથી જ કરવામાં આવી છે અને તેથી, અપીલકર્તાના જણાવ્યા મુજબ, આ પ્રતિવાદી ઉપરનો પુનઃ ભાર છે, જે પ્રતિવાદીએ પૂર્ણ કરવાનો છે.

૭. એવું જણાય છે કે બંને દસ્તાવેજો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે, તેમ છતાં અભિયોજન પક્ષે વધુ કોઈ પુરાવો રજૂ ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

૮. આ બાબતમાં ઉદ્ભવેલા બે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોનો સૌપ્રથમ નિકાલ કરવો જરૂરી છે.

૮.૧.પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે શું નિર્દોષ છુટકારાના કેસમાં ન્યાયના નિષ્ફળ થવાને કારણે અપીલની અદાલતે પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે અને શું તેને પુરાવાની સંપૂર્ણપણે સમીક્ષા કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત છે? અને બીજું, શું પ્રતિવાદી દ્વારા કરવામાં આવેલી આંશિક ચુકવણીને ધ્યાનમાં રાખતાં, ચુકવણી માટે માંગવામાં આવેલી રકમ બાકી રકમ કરતાં વધુ હોવાથી જારી કરવામાં આવેલી નોટિસ અમાન્ય છે? ટ્રાયલ કોર્ટે નોટિસને નોટિસ એનિમસ તરીકે ગણાવી છે.

૯. શરૂઆતમાં, નીચેના ચુકાદાઓને ધ્યાનમાં લેવા જરૂરી છે:—

૯.૧.રાજેશ્વર પ્રસાદ મિશ્રા વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય અને અન્ય [(૧૯૬૬) ૧ એસ. સી. આર. ૧૭૮] ના કેસમાં, અપીલકર્તાને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૦૮ હેઠળ દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા હતા અને કુલ મળીને એક વર્ષની સખત કેદની સજા તથા રૂ. ૨૦૦૦/—ના દંડની સજા કરવામાં આવી હતી (દંડ

ભરવામાં નિષ્ફળ જાય તો વધુ છ મહિનાની સખત કેદ). માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે અપીલી અદાલત તરીકે ઉચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ પર વિચારણા કરતાં નોંધ્યું કે એક સમયે એવું માનવામાં આવતું હતું કે નિર્દોષ ઠરાવવાના આદેશ વિરુદ્ધની અપીલની કાર્યવાહી કરતી વખતે ઉચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ કંઈક અંશે મર્યાદિત હતી, પરંતુ શેઓ સ્વરૂપ અને અન્ય વિરુદ્ધ કિંગ એમ્પરરના કેસમાં ન્યાયિક સમિતિ દ્વારા તે મતને દૂર કરવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું અને અવલોકન કર્યું:—

“પ. એક સમયે એવું માનવામાં આવતું હતું કે નિર્દોષ છુટકારાના આદેશ વિરુદ્ધની અપીલની કાર્યવાહી કરતી વખતે ઉચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ કંઈક અંશે મર્યાદિત હતી, પરંતુ શેઓ સ્વરૂપ અને અન્ય વિરુદ્ધ કિંગ એમ્પરરના કેસમાં ન્યાયિક સમિતિએ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ દ્વારા આ મતને દૂર કરી દીધો હતો (અને ત્યારબાદ આ અદાલતે પણ અનેક કેસોમાં તેને સ્વીકાર્યો હતો) કે:

“અપેક્ષિત રીતે સમર્થિત કેટલાક ભારતીય અદાલતોના ચુકાદાઓમાં વ્યક્ત થયેલા આ મત માટે કોઈ પાયો નથી કે તથ્યના કોઈ મુદ્દા પર નિર્દોષ છુટકારાનો આદેશ પલટાવવાનો ઉચ્ચ અદાલતને કોઈ અધિકાર અથવા અધિકારક્ષેત્ર નથી, સિવાય કે એવા કેસોમાં જ્યાં નીચલી અદાલતે ‘હઠપૂર્વક ભૂલ’ કરી હોય અથવા ‘અયોગ્યતા, મૂર્ખતા અથવા વિકૃતતાના કારણે’ એવા ‘વિકૃત નિષ્કર્ષો’ પર પહોંચી હોય કે જેના પરિણામે સ્પષ્ટપણે ન્યાયનો ગંભીર ભંગ થયો હોય, અથવા અન્ય કોઈ રીતે એવી રીતે

વર્તન કર્યું હોય કે જેના પરિણામે ન્યાયનો સ્પષ્ટ ભંગ થયો હોય, અથવા બચાવ પક્ષ દ્વારા તેને એવી રીતે ગેરમાર્ગે દોરવામાં આવી હોય કે સમાન પરિણામ આવ્યું હોય. સંહિતાની કલમ ૪૧૭, ૪૧૮ અને ૪૨૩ ઉચ્ચ અદાલતને નિર્દોષ છુટકારાના આદેશનો આધાર બનેલા પુરાવાની વ્યાપક રીતે સંપૂર્ણ સમીક્ષા કરવાની અને એવો નિષ્કર્ષ કાઢવાની સંપૂર્ણ સત્તા આપે છે કે તે પુરાવાના આધારે નિર્દોષ છુટકારાનો આદેશ પલટાવવો જોઈએ. સંહિતામાં સ્પષ્ટપણે એવું જણાવવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી આ સત્તા પર કોઈ મર્યાદા મૂકવી જોઈએ નહીં. પરંતુ, સંહિતા દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે અને તથ્યો અંગેના પોતાના નિષ્કર્ષ પર પહોંચતા પહેલાં, ઉચ્ચ અદાલતે નીચેની બાબતોને યોગ્ય મહત્વ અને વિચારણા આપવી જોઈએ અને આપશે: (૧) સાક્ષીઓની વિશ્વસનીયતા અંગે ટ્રાયલ જજના મતો; (૨) આરોપીના પક્ષમાં રહેલી નિર્દોષતાની ધારણા, જે તેના ટ્રાયલમાં નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો હોવાના તથ્યથી નિશ્ચિતપણે નબળી પડતી નથી; (૩) આરોપીને કોઈપણ શંકાનો લાભ મેળવવાનો અધિકાર; અને (૪) સાક્ષીઓને જોવાનો લાભ મેળવનાર ન્યાયાધીશે પહોંચાડેલા તથ્યના નિષ્કર્ષમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં અપીલી અદાલત દ્વારા દર્શાવવામાં આવવી જોઈએ તેવી સાવચેતી.”

૬. અપીલકર્તાએ આ અદાલતના અભિનાશ ચંદ્ર બોઝના કેસના કેટલાક અવલોકનો પર આધાર રાખ્યો છે. તે કેસમાં આરોપી સામે ફરિયાદી, જે તેનો ગ્રાહક હતો, તેની રકમનો ગેરવપરાશ કરવા બદલ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૦૯ હેઠળ કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી. અભિયોજનનો કેસ તેના દ્વારા લખવામાં આવ્યો

હોવાનું કહેવાતા એક પત્ર પર આધારિત હતો, જેને તેણે ખોટો ગણાવ્યો હતો. ફરિયાદી દ્વારા કોઈ નિષ્ણાતની તપાસ કરવામાં આવી નહોતી અને આરોપીને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. ઉચ્ચ અદાલતે નિર્દોષ છુટકારાનો આદેશ રદ કરીને પુનઃટ્રાયલનો આદેશ આપ્યો હતો. આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે આ “ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રના સુસ્થાપિત તમામ સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ” હતું કે “અત્યંત અપવાદરૂપ સંજોગો સિવાય આરોપીને તે જ ગુના માટે એક કરતાં વધુ વખત ટ્રાયલનો સામનો કરાવવો જોઈએ નહીં.” અદાલતે વધુમાં ઠરાવ્યું હતું કે જો ઉચ્ચ અદાલતને એવું ન લાગતું હોય કે “ટ્રાયલ કોર્ટે પુરાવાનું મૂલ્યાંકન એટલું સંપૂર્ણપણે ભૂલભર્યું કર્યું છે કે તે સંપૂર્ણપણે અસ્વીકાર્ય છે,” તો “મૂળ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરી શકાય તેમ અને કરવું જોઈએ તેમ તમામ પુરાવા અભિયોજન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યા નહોતા” અને તે પુરાવા “સ્વીકારવાનો ઈનકાર કરવામાં આવ્યો હતો એવું ક્યાંય સૂચવવામાં આવ્યું નહોતું,” માત્ર આ કારણસર આરોપીને બીજા ટ્રાયલની પરેશાની અને ખર્ચમાં મૂકવો ન જોઈએ. શ્રી ચક્રવર્તી દલીલ કરે છે કે કલમ ૪૨૮ હેઠળ નવા પુરાવા લેવાની અને કલમ ૪૨૩ હેઠળ પુનઃટ્રાયલનો આદેશ કરવાની સત્તા વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત તફાવત નથી; આ પુરાવો હંમેશા ઉપલબ્ધ હતો અને વાસ્તવમાં ટ્રાયલ દરમિયાન રજૂ કરવા વિનંતી પણ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ રજૂ કરવામાં આવ્યો નહોતો અને તેથી પુનઃટ્રાયલ અથવા વધારાના પુરાવા, કોઈપણ રીતે, અભિયોજનને બીજી તક આપવી જોઈએ નહીં. બીજી બાજુ, શ્રી સરજૂ પ્રસાદનો મત છે કે અભિનાશ ચંદ્ર બોઝના કેસને ઉખા કોળહેના કેસની મદદથી સમજવો જોઈએ અને તેઓ રજૂ કરે છે કે ઉખા કોળહેના કેસમાં આ અદાલતે પુનઃટ્રાયલનો આદેશ કઈ પરિસ્થિતિઓમાં કરી શકાય

તેની વિસ્તૃત યાદી આપી હતી અને સૂચવ્યું હતું કે તે પરિસ્થિતિઓ બહારના કેસોમાં અપીલી અદાલતને જરૂરી જણાય તો વધારાનો પુરાવો લેવાનો વિવેકાધિકાર છે. આ કેસમાં ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૦૯ હેઠળ આરોપીને દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. કેમિકલ એક્ઝામિનરના અહેવાલથી લોહીના નમૂનામાં આલ્કોહોલની હાજરી સાબિત થઈ હતી, પરંતુ નિષ્ણાતોના પુરાવામાં ઘણા મુદ્દા અકલ્પિત રહ્યા હતા અને તેમની તપાસ ઔપચારિક પ્રકારની હતી. અપીલમાં દોષિત ઠરાવનો આદેશ ૨૬ કરીને પુનઃદ્રાયલનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પુનઃદ્રાયલના આદેશ અંગે વિચારણા કરતાં આ અદાલતે બહુમતીના ચુકાદામાં કહ્યું હતું:

“ફોજદારી કેસના પુનઃદ્રાયલનો આદેશ અપવાદરૂપ કેસોમાં કરવામાં આવે છે, અને ત્યારે જ કરવામાં આવે છે જ્યારે અપીલી અદાલત સંતુષ્ટ થાય કે કાર્યવાહી ચલાવતી અદાલતને તેનો દ્રાયલ ચલાવવાનો કોઈ અધિકારક્ષેત્ર નહોતો અથવા દ્રાયલ ગંભીર ગેરકાયદેસરતાઓ અથવા અનિયમિતતાઓથી દૂષિત થયો હતો અથવા કાર્યવાહીનું સ્વરૂપ ગેરસમજવાના કારણે મૂળભૂત રીતે કોઈ વાસ્તવિક દ્રાયલ થયો જ નહોતો અથવા આરોપ સંબંધિત મહત્વના પુરાવા રજૂ કરવા અથવા રજૂ કરવાની પ્રક્રિયામાં, તેના નિયંત્રણ બહારના કારણોસર, સરકારી વકીલ અથવા આરોપીને રોકવામાં આવ્યો હતો અને કેસના સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને ન્યાયના હિતમાં અપીલી અદાલત એવું યોગ્ય માને કે આરોપીને ફરીથી દ્રાયલ માટે મૂકવો જોઈએ.”

તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે સેશન જજ કલમ ૪૨૮ દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરી શક્યા હોત અને પુનઃટ્રાયલનો આદેશ કરવાની જરૂર નહોતી.

૭. કલમ ૪૨૮ અધ્યાય XXXIમાં આવે છે, જે અપીલો સાથે સંબંધિત છે. તેમાં આ અધ્યાય હેઠળની કોઈપણ અપીલનો ઉલ્લેખ છે અને ‘કોઈપણ’ શબ્દનો અર્થ સંહિતાના અધ્યાય XXXIમાં ઉલ્લેખિત તમામ અપીલો થાય છે, ભલે તે કોઈપણ હોય. કલમ ૪૧૭(૩) પણ એ જ અધ્યાયમાં છે અને કલમ ૪૨૮ સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચ અદાલતમાં રહેલી અપીલને લાગુ પડે છે. હવે માત્ર એ નક્કી કરવાનું બાકી રહે છે કે વધારાનો પુરાવો લેવાનો આદેશ કરતી વખતે અપીલી અદાલત (અહીં ઉચ્ચ અદાલત)ના અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તાની કોઈ મર્યાદા છે કે નહીં અને જો હોય તો તે મર્યાદા શું છે તથા હાલના કેસમાં ઉચ્ચ અદાલતે તે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો છે કે નહીં.

૮. શ્રી ચક્રવર્તી દલીલ કરે છે કે કલમ ૪૨૮ હેઠળનો વિવેકાધિકાર કલમ ૪૨૩ હેઠળ લાગુ પડતી જ શરતોને આધીન છે અને તે શરતો અભિનાશ ચંદ્ર બોઝના કેસમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. તેઓ ખાસ ભાર મૂકે છે કે અભિયોજનને પોતાના કેસની ખામીઓ પૂરી કરવા માટે બીજી તક આપવી જોઈએ નહીં. તેઓ રજૂ કરે છે કે અહીં એવું જ કરવામાં આવ્યું છે. બીજી તરફ, શ્રી સરજૂ પ્રસાદ અભિનાશ ચંદ્ર બોઝના કેસને ઉખા કોળેના કેસની મદદથી સમજાવે છે અને રજૂ કરે છે કે ઉખા કોળેના કેસમાં આ અદાલતે એવી પરિસ્થિતિઓની વિસ્તૃત ચાદી આપી હતી જેમાં પુનઃટ્રાયલનો આદેશ થઈ શકે છે અને સૂચવ્યું હતું કે તે

પરિસ્થિતિઓથી બહારના કેસોમાં, જો જરૂરી જણાય, તો અપીલી અદાલતને વધારાનો પુરાવો લેવાનો વિવેકાધિકાર છે.

૯. આ દલીલો આ અદાલતના અવલોકનોને કાયદાની વિધાનસભાકીય જોગવાઈઓ સમાન વાંચવાની વૃત્તિ દર્શાવે છે. નિઃસંદેહ, આ અદાલત દ્વારા જાહેર કરાયેલ કાયદો ભારતની અદાલતોને બંધનકર્તા છે, પરંતુ હંમેશા યાદ રાખવું જોઈએ કે આ અદાલત કાયદો બનાવતી નથી. આ અદાલતના બંને કેસો દર્શાવે છે કે ફોજદારી અધિકારક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત એ છે કે કોઈ વ્યક્તિને તે જ ગુના માટે બે વખત હેરાન ન કરવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સંહિતાની કલમ ૪૦૩માં સમાવિષ્ટ છે અને હવે બંધારણની કલમ ૨૦(૨) હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે પણ સમાવિષ્ટ છે. જોકે, આ રક્ષણ દોષિત ઠરાવવાનો અથવા નિર્દોષ છુટકારાનો આદેશ યથાવત્ રહે ત્યાં સુધી જ છે. પરંતુ સંહિતા એવી જોગવાઈ કરે છે કે અગાઉ થયેલો ટ્રાયલ અસંતોષકારક હોવાનું જણાય અથવા તેના કારણે ન્યાયનો ભંગ થયો હોવાનું જણાય, તો દોષિત ઠરાવવાનો અથવા નિર્દોષ છુટકારાનો આદેશ રદ કર્યા બાદ પુનઃટ્રાયલનો આદેશ થઈ શકે છે. એ જ રીતે, સંહિતા અપીલી અદાલતને વધારાનો પુરાવો લેવાની સત્તા આપે છે, જેને તે નોંધવાના કારણોના આધારે આવશ્યક માને. આમ, સંહિતા અપીલી અદાલતને પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા મુજબ એક અથવા બીજું પગલું લેવાની સત્તા આપે છે અને વિવિધ કેસો સાથે યોગ્ય રીતે વ્યવહાર કરવા માટે તેને વ્યાપક વિવેકાધિકાર આપે છે. આ અદાલતના બંને કેસો એવી પરિસ્થિતિઓ સાથે સંબંધિત હતા જેમાં અપીલી અદાલતે પુનઃટ્રાયલને આવશ્યક માન્યો હતો. અભિનાશ ચંદ્ર બોઝના કેસમાં આ અદાલતે પુનઃટ્રાયલનો આદેશ

યોગ્ય ન હોવાનું ઠરાવ્યું હતું. ઉખા કોળહેના કેસમાં પણ પુનઃટ્રાયલનો આદેશ અનાવશ્યક માનવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે વધારાનો પુરાવો લઈને સમાન હેતુ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ હતો. આ અદાલતે ઉદાહરણરૂપ કેટલીક એવી પરિસ્થિતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો જે વારંવાર ઉભી થાય છે અને જેમાં યોગ્ય રીતે પુનઃટ્રાયલનો આદેશ કરી શકાય. આ યાદી સંપૂર્ણ છે અથવા એવા કેસો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યાં પુનઃટ્રાયલને બદલે વધારાનો પુરાવો લેવાનો માર્ગ યોગ્ય છે, એવું માનવું યોગ્ય નથી. અન્ય એવી પરિસ્થિતિઓની કલ્પના કરવી સરળ છે જેમાં પુનઃટ્રાયલ આવશ્યક બની શકે, જેમ કે જ્યારે દોષિત ઠરાવવાનો અથવા નિર્દોષ છુટકારાનો આદેશ છેતરપિંડીથી મેળવવામાં આવ્યો હોય, અથવા ખોટા ગુના માટે ટ્રાયલ ચલાવવામાં આવ્યો હોય, અથવા સહાયકોને મુખ્ય અપરાધીઓ તરીકે અને મુખ્ય અપરાધીઓને સહાયકો તરીકે ટ્રાયલ કરવામાં આવ્યા હોય. અનેક અન્ય ઉદાહરણોની કલ્પના કરી શકાય છે. વિધાનસભાએ આ સત્તાની મર્યાદાઓ દર્શાવવાનું પસંદ કર્યું નથી અને આ અદાલતે પણ તે મર્યાદાઓ નક્કી કરી હોવાનું માનવું નહીં જોઈએ. એવા કેસો પણ આવી શકે છે જ્યાં બંનેમાંથી કોઈપણ એક માર્ગ સમાન રીતે યોગ્ય જણાય. અપીલી અદાલતોને વ્યાપક વિવેકાધિકાર આપવામાં આવ્યો હોવાથી, તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદાઓ પરિસ્થિતિની તાત્કાલિક આવશ્યકતા દ્વારા સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત થવી જોઈએ અને ન્યાયસંગતતા તથા સદ્બુદ્ધિ જ એકમાત્ર સુરક્ષિત માર્ગદર્શક જણાય છે. પુનઃટ્રાયલનો આદેશ કરવાની સત્તા અને વધારાનો પુરાવો લેવાની સત્તા વચ્ચે નિઃસંદેહ કંઈક સમાનતા છે. જો વધારાનો પુરાવો પૂરતો ન હોય તો જ પુનઃટ્રાયલનો આદેશ લગભગ અંતિમ પગલા તરીકે લેવામાં આવે

છે. બંને કાર્યવાહી માટે ન્યાયનો ભંગ પૂર્વશરત છે. ત્યાંથી તેમની સમાનતા પૂર્ણ થાય છે અને એક કલમનું અર્થઘટન કરતી વખતે આ અદાલતે બીજી કલમના અર્થઘટનમાં કરેલા અવલોકનોની મદદ લેવી યોગ્ય નથી.”

૧૦. વિવિધ કારણોસર વધારાના પુરાવા જરૂરી હોઈ શકે છે જે અહીં સૂચિબદ્ધ કરવા માટે ભાગ્યે જ જરૂરી છે (જો તે શક્ય હોય તો પણ).વિધાનસભાએ જે કરવાનું ટાળ્યું છે તે કરવાનો અમારો પ્રસ્તાવ નથી, એટલે કે, અમુક જણાવેલા સંજોગોમાં અપીલ અદાલતની વિવેકબુદ્ધિને નિયંત્રિત કરવા.જો કે, એવું કહી શકાય કે વધારાના પુરાવા જરૂરી હોવા જોઈએ નહીં કારણ કે ચુકાદો આપવો અશક્ય હશે પરંતુ કારણ કે તેના વિના ન્યાયની નિષ્ફળતા હશે.સત્તાનો ઉપયોગ અત્યંત સંયમપૂર્વક પૂરવણી/૧૬૫-૧૩ અને માત્ર યોગ્ય કિસ્સાઓમાં જ થવો જોઈએ.એકવાર આવી કાર્યવાહીને ન્યાયી ઠેરવવામાં આવે તે પછી, જે પ્રકારનાં પુરાવા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેના પર કોઈ પ્રતિબંધ નથી.તે ઔપચારિક અથવા નોંધપાત્ર હોઈ શકે છે.અલબત્ત, તેને એવી રીતે સ્વીકારવું જોઈએ નહીં કે જેથી આરોપી પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ પેદા થાય, ઉદાહરણ તરીકે, તેને ફરીથી સુનાવણી માટે અથવા તેની સામેના કેસની પ્રકૃતિને બદલવા માટે વેશ તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ નહીં.જો ફરિયાદી પક્ષને યોગ્ય તક મળી હોય અને ન્યાયની જરૂરિયાતો અન્યથા નિર્ધારિત ન થાય ત્યાં સુધી તેનો લાભ લીધો ન હોય તો સામાન્ય રીતે આદેશ આપવો જોઈએ નહીં.સંહિતા પરની ટિપ્પણીઓ એવા કેસોથી ભરેલી છે જેમાં કલમ ૪૨૮ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.સુનાવણીમાં અમારો યોગ્ય આંકડો દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.કેટલાક નિર્ણયો સામાન્યીકરણના

પાપથી પીડાય છે અને કેટલાક અન્ય સામ્યતામાંથી દલીલ કરે છે.ટાંકવામાં આવેલા કેસોની હકીકતો એટલી અલગ છે કે તેમની તપાસ શરૂ કરવી નિર્રર્થક રહેશે.આપણે આનો પ્રયાસ કર્યો હોત, જો આપણે કોઈ ઉપયોગી હેતુ જોઈ શકતા પરંતુ આપણને કંઈ દેખાતું નથી.અમે ઉચ્ચ અદાલતમાં વિવેકાધીન શક્તિનું અસ્તિત્વ ધારણ કરવામાં યોગ્ય હોઈશું અને અમે જે જરૂરી માનીએ છીએ તે એ જોવાનું છે કે વિવેકબુદ્ધિનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો કે કેમ.”

૯.૨.આમ, અદાલતને ચુકાદો પરત કરવાના અપીલ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે અને યોગ્ય મહત્વ અને વિચારણા દ્વારા પુરાવાને ધ્યાનમાં લઈને મામલાને ફરીથી સુનાવણી માટે મોકલવાની જરૂર નથી.તાત્કાલિક કેસમાં પણ, અપીલીય અદાલત તરીકે, આ અદાલત આ પરિમાણો પર વિચાર કરી શકે છે અને ટ્રાયલ કોર્ટ જે કર્યું તે સિવાય અન્ય વિચારણા પર પહોંચી શકે છે.અહીં જે ધ્યાનમાં લેવું મહત્વપૂર્ણ છે તે એ છે કે એન. આઈ. અધિનિયમ હેઠળ કાર્યવાહીમાં, એકવાર ચેકનું અપમાન થઈ જાય પછી, નિયત સમયગાળાની અંદર નોટિસની માંગ કરવી આવશ્યક છે અને સુનાવણીના સમયે, કાયદાએ કાયદા હેઠળ ધારણા અને રિવર્સ બોડની વિભાવના પૂરી પાડી છે.એમ. એસ. નારાયણ મેનન @મણિ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય અને અન્ય [(૨૦૦૬) ૬ એસ. સી. સી. ૩૯] ના કેસમાં, એન. આઈ. અધિનિયમ હેઠળ ધારણાના મુદ્દાને ધ્યાનમાં લેતા અદાલતે એવું માન્યું હતું કે

જ્યાં સુધી વિચારણાના અસ્તિત્વને નકારી કાઢવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અદાલતે વિચારણા માટે વાટાઘાટપાત્ર સાધનની ધારણા કરવાની જરૂર છે.તેણે વધુમાં એવું માન્યું છે કે, જ્યાં સુધી તેની સમક્ષની બાબતની વિચારણા પર, કોર્ટ કાં તો માને છે કે વિચારણા અસ્તિત્વમાં નથી અથવા વિચારણાના અસ્તિત્વને એટલું સંભવિત માને છે કે એક સમજદાર વ્યક્તિએ, ચોક્કસ કેસના સંજોગોમાં, વિચારણા અસ્તિત્વમાં નથી તેવી ધારણા પર કાર્યવાહી કરવી જોઈએ.અદાલતે એવું માન્યું હતું કે પુરાવાનો પ્રારંભિક બોજ સંભવિત બચાવ કરીને ઉપરોક્ત કાર્યવાહીને રદિયો આપવા માટે આરોપી પર છે.જો તે કહેવાતા બોજનો નિકાલ કરે છે, તો તે પછી તે સાબિત કરવાની જવાબદારી ફરિયાદી પર મૂકવામાં આવે છે અને આરોપી દ્વારા પ્રારંભિક બોજનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે કે કેમ તે હકીકતનો પ્રશ્ન છે.આરોપી પર સાબિતીનો બોજ ભારે નથી.તેને વાજબી શંકાની બહાર ફરિયાદી પક્ષના કેસને સંપૂર્ણ રીતે નકારી કાઢવાની જરૂર નથી.

“૩૯. ધારણા એ અમુક હકીકતોના અસ્તિત્વમાંથી લેવામાં આવેલી કાનૂની અથવા તથ્યાત્મક ધારણા છે.

૪૦. પી. રામનાથ ઐયરના એડવાન્સ લૉ લેક્સિકન, ત્રીજી આવૃત્તિમાં, પાન ૩૬૯૭ પર, 'ધારણા' શબ્દને નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે:

"ધારણા એ એક હકીકતના અસ્તિત્વનું અનુમાન છે જે વાસ્તવમાં બીજા સાથે તેના જોડાણથી ઉદ્ભવે છે જે જાણીતું છે.

ધારણા એ હકીકતો અથવા સંજોગોના પુરાવા પરથી લેવામાં આવેલો નિષ્કર્ષ છે અને જ્યાં સુધી વિપરીત પુરાવા દ્વારા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તે તથ્યોને સ્થાપિત કરે છે.

ધારણા એ કથિત હકીકતના સત્યને લગતી હકીકતો (કાં તો ચોક્કસ, અથવા સીધી જુબાની દ્વારા સાબિત) માંથી લેવામાં આવેલું સંભવિત પરિણામ છે, પરંતુ જેનો કોઈ સીધો પુરાવો નથી.તેથી તે અનુસરે છે કે કોઈ પણ હકીકતની ધારણા એ અન્ય જાણીતા લોકો પાસેથી તે હકીકતનું અનુમાન છે.(એબીબીઓટીટી દીઠ, સીજે, આર. વિરુદ્ધ બર્ડેટ, ૪ બી. અને એલ્ડ, ૧૬૧) 'ધારણા' શબ્દ સ્વાભાવિક રીતે તર્કના કાર્યને ચુકાદાના નિષ્કર્ષની આયાત કરે છે; અને તે આવી હકીકતો અથવા નૈતિક ઘટનાઓને દર્શાવવા માટે લાગુ પડે છે, જેમ કે અનુભવમાંથી આપણે નિશ્ચિતપણે અથવા સામાન્ય રીતે, કેટલાક અન્ય સંબંધિત તથ્યો સાથે જોડાયેલા હોવાનું જાણીએ છીએ.(વિલ્સ ઓન સર્કમસ્ટેન્ટિયલ એવિડન્સ) ધારણા એ સંભવિત અનુમાન છે જે સામાન્ય રીતે આવા કિસ્સાઓમાં થતા સંજોગો પરથી લેવામાં આવે છે.સહેજ પણ ધારણા સંભાવનાની પ્રકૃતિની હોય છે, અને સહેજ સંભાવનાથી લઈને ઉચ્ચતમ નૈતિક નિશ્ચિતતા સુધી લગભગ અનંત રંગછટા હોય છે.એક ધારણા, સખત રીતે કહીએ તો, અનુમાનિત હકીકત અને જે હકીકતમાંથી અનુમાન કરવામાં આવે છે તે વચ્ચેના અગાઉ જાણીતા અને નિશ્ચિત જોડાણનું પરિણામ છે.

ધારાની અસરની નોંધ લીધા પછી જે કાયદાની કલમ ૧૧૮ (એ) ની દ્રષ્ટિએ ઉઠાવવી જરૂરી હતી, અમે તેની કલમ ૧૩૯ હેઠળ 'ધારણા' અંગે આ અદાલતના નિર્ણયની પણ નોંધ લઈ શકીએ છીએ.

૪૧. હિતેન પી. દલાલ વિરુદ્ધ વ્રાતિન્દ્રનાથ બેનર્જી [(૨૦૦૧) ૬ એસ. સી. સી. ૧૬] માં, આ અદાલતની ૩ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે ચુકાદો આપ્યો હતો કે કાયદાની કલમ ૧૩૮ અને ૧૩૯ ના કારણે, હકીકતની ધારણાથી અલગ કાયદાની ધારણા કરવામાં આવે છે, તેમ છતાં, અદાલત પાસે દરેક કેસમાં જ્યાં ધારણા વધારવાનો વાસ્તવિક આધાર સ્થાપિત થાય છે ત્યાં તે જ દોરવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. જોકે, ૩-ન્યાયાધીશોની બેન્ચ માટે બોલતા જે. પાલે અભિપ્રાય આપ્યો હતો:

"ધારણાઓ એ પુરાવાના નિયમો છે અને નિર્દોષતાની ધારણા સાથે વિરોધાભાસી નથી, કારણ કે બાદમાં, તેનો અર્થ એ છે કે ફરિયાદી પક્ષ આરોપી સામેના કેસને વાજબી શંકાથી આગળ સાબિત કરવા માટે બંધાયેલો છે. જ્યાં સુધી આરોપી અનુમાનિત હકીકતના અસ્તિત્વની વાજબી શક્યતા દર્શાવતા પુરાવા રજૂ ન કરે ત્યાં સુધી ફરિયાદી પક્ષ પરની જવાબદારી કાયદા અથવા હકીકતની ધારણાઓની મદદથી નિવારી શકાય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે કાયદાની ધારણાનો આધાર બનાવવા માટે જરૂરી તથ્યો અસ્તિત્વમાં હોય, તો કોર્ટ પાસે વૈધાનિક નિષ્કર્ષ કાઢવા સિવાય કોઈ વિવેકબુદ્ધિ બાકી નથી, પરંતુ આ તે વ્યક્તિને અટકાવતું નથી કે જેની સામે ધારણા કરવામાં આવે છે તે તેને રદિયો આપે છે અને તેનાથી વિપરીત સાબિત કરે છે. એક હકીકત ત્યારે

સાબિત થાય છે જ્યારે "તેની સામેની બાબતોને ધ્યાનમાં લીધા પછી, અદાલત કાં તો તેનું અસ્તિત્વ માને છે, અથવા તેના અસ્તિત્વને એટલું સંભવિત માને છે કે એક સમજદાર વ્યક્તિએ, ચોક્કસ કેસના સંજોગોમાં, તે અસ્તિત્વમાં છે તેવી ધારણા પર કાર્યવાહી કરવી જોઈએ".તેથી, ખંડનને નિર્ણાયક રીતે સ્થાપિત કરવાની જરૂર નથી પરંતુ બચાવના સમર્થનમાં અદાલત સમક્ષ આવા પુરાવા રજૂ કરવા જોઈએ કે જેથી અદાલતે કાં તો બચાવ અસ્તિત્વમાં હોવાનું માનવું જોઈએ અથવા તેના અસ્તિત્વને વ્યાજબી રીતે સંભવિત ગણવું જોઈએ, વાજબીતાનું ધોરણ "સમજદાર માણસ" નું છે.

જર જો કે, અદાલતને તેમાં પ્રાપ્ત થતી હકીકતની પરિસ્થિતિમાં, તે પ્રશ્નમાં જવાબની જરૂર નહોતી કે શું કોઈ આરોપી પોતે ફરિયાદી દ્વારા રેકૉર્ડ પર લાવવામાં આવેલી સામગ્રીમાંથી પણ તેના પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીને મુક્ત કરી શકે છે કે કેમ.દેખીતી રીતે કાયદામાં તે આવું કરવા માટે હકદાર છે.

૪૩. ગોપ્લાસ્ટ (પી) લિમિટેડ વિરુદ્ધ ચિકો ઉર્સુલા ડિસોઝા અને અન્ય [(૨૦૦૩) ૩ એસ. સી. સી. ૨૩૨] માં, જેમાં વિદ્વાન વકીલે આધાર આપ્યો હતો — તે કેસમાં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ હેઠળ સર્જાતી ધારણાને પુરા પુરાવા રજૂ કરીને ખંડિત કરી શકાય છે અને આ ધારણાને ખંડિત કરવાની બરાઈનો ભાર તે વ્યક્તિ પર રહેશે, જેણે ધારણાને ખંડિત કરવી છે. ત્યાં ઉઠેલો મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે ખાતા બંધ કરવાનો અથવા ચુકવણી રોકવાનો કેમકતો શું કલમ ૧૩૮ હેઠળની દંડાત્મક જવાબદારીમાંથી મુક્તિ માટે પૂરતો બચાવ ગણાય કે નહીં. આ પ્રશ્નનો નિરાકરણ

નિષેધાત્મક આપ્યો ગયો હતો. આવો પ્રશ્ન હાલના કેસમાં દાખલ જ નથી.

૪૪. કુંદન લાલ રક્ષારામ વિરુદ્ધ કર્ટોડિયન, ઇવેક્યુ પ્રોપર્ટી, બોમ્બે [એ. આઈ. આર. ૧૯૬૧ એસ. સી. ૧૩૧૬] માં, વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે, જે. સુબ્બા રાવ, એ ચુકાદો આપ્યો હતો કે કલમ ૧૧૮ ના સંદર્ભમાં પુરાવાના ભારને મુક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે નહીં તે પ્રશ્ન પર વિચારણા કરતી વખતે, સંબંધિત પુરાવાને અટકાવવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી.જો સંબંધિત પુરાવા અટકાવવામાં આવે, તો અદાલત એવી ધારણા કરી શકે છે કે જો તે રજૂ કરવામાં આવ્યો હોત તો તે વાદી માટે પ્રતિકૂળ સાબિત થયો હોત.આવી ધારણા પોતે જ કાયદાની કલમ ૧૧૮ હેઠળ ઉદભવેલી ધારણાને રદિયો આપવા માટે પૂરતી હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું:

"ટૂંકમાં કહીએ તો, સાબિતીનો બોજ કાયદો અથવા હકીકતની ધારણાઓ દ્વારા સ્થાનાંતરિત થઈ શકે છે, અને કાયદાની ધારણાઓ અથવા હકીકતની ધારણાઓને માત્ર સીધા અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા જ નહીં પણ કાયદા અથવા હકીકતની ધારણાઓ દ્વારા પણ રદિયો આપી શકાય છે.અમે અહીં કાયદાની નિર્વિવાદ ધારણાઓથી ચિંતિત નથી.

૪૫. તાત્કાલિક કેસમાં બે પ્રતિકૂળ તારણો બીજા પ્રતિવાદી સામે દોરવા માટે જવાબદાર છે:

(i) તેમણે જાણીજોઈને તેમના હિસાબી પુસ્તકો રજૂ કર્યા નથી.

(ii) તેઓ કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના પેટા કાયદાના સંદર્ભમાં વૈધાનિક હિસાબી પુસ્તકો અને અન્ય રજિસ્ટરની જાળવણી કરતા ન હતા.

વધુમાં, આરોપી પરની જવાબદારી ફરિયાદી પક્ષ જેટલી ભારે નથી. તેની સરખામણી દીવાની કાર્યવાહીમાં પ્રતિવાદી સાથે કરી શકાય છે.

૪૬. હર્ભજન સિંહ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય એક [એ. આઈ. આર. ૧૯૬૬ એસ. સી. ૮૭] કેસમાં, આ અદાલતે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૮૮ના અપવાદ ૮ના રક્ષણની માંગમાં આરોપીએ જે સાબિતીનો નિકાલ કરવો જરૂરી હતો તેની પ્રકૃતિ અને અવકાશને ધ્યાનમાં લેતા કાયદો નીચે મુજબ દર્શાવ્યો હતો:

"બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આરોપી વ્યક્તિ પરની જવાબદારીને દીવાની કાર્યવાહીમાં પક્ષકાર પરની જવાબદારી સાથે સારી રીતે સરખાવી શકાય છે, અને જેમ દીવાની કાર્યવાહીમાં કોઈ મુદ્દાની સુનાવણી કરતી અદાલત સંભાવનાઓની કસોટીને અપનાવીને તેનો નિર્ણય લે છે, તેવી જ રીતે ફોજદારી અદાલતે એવું માનવું જોઈએ કે આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલી અરજી સાબિત થાય છે જો તેની આગેવાની હેઠળના પુરાવા દ્વારા સંભાવનાની પ્રબળતા સ્થાપિત થાય છે.

૪૭. વી. ડી. ઝિંગન વિરુદ્ધ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, [એ. આઈ. આર. ૧૯૬૬ એસ. સી. ૧૭૬૨] માં, એવું કહેવામાં આવ્યું હતું:

"તે સારી રીતે સ્થાપિત છે કે જ્યાં મુદ્દાનો બોજ આરોપી પર પડે છે, તેણે વાજબી શંકાની બહાર તેના કેસને સાબિત કરવા માટે અગ્રણી પુરાવા દ્વારા તે બોજો છોડવાની જરૂર નથી.

૪૮. કાલીરામ વિરુદ્ધ હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય [(૧૯૭૩) ૨ એસ. સી. સી. ૮૦૮] માં, ન્યાયમૂર્તિ ખન્ના, ૩-ન્યાયાધીશની બેન્ચ વતી બોલતા, ચુકાદો આપ્યો: "ફોજદારી કેસો માટે ન્યાયના વહીવટની આપણી પ્રણાલીમાં હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાંથી એક એ છે કે આરોપી તરીકે રજૂ કરાયેલ વ્યક્તિને નિર્દોષ માનવામાં આવે છે, સિવાય કે તે ધારણાને ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા પુરાવા રજૂ કરીને નકારી કાઢવામાં આવે, જે તેને જે ગુના માટે દોષિત ઠેરવે છે. આરોપીનો દોષ સાબિત કરવાનો બોજ ફરિયાદી પક્ષ પર છે અને જ્યાં સુધી તે પોતાને તે બોજમાંથી મુક્ત ન કરે ત્યાં સુધી અદાલતો આરોપીના અપરાધના તારણને રેકૉર્ડ કરી શકતી નથી. એવા કેટલાક કિસ્સાઓ છે કે જેમાં આરોપીના અપરાધ અંગે વૈધાનિક ધારણાઓ ઊભી થાય છે, પરંતુ તે કિસ્સાઓમાં પણ હકીકતોનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવાનો બોજ ફરિયાદી પક્ષ પર છે, જે ધારણા કરી શકાય તે પહેલાં રજૂ કરવો પડે છે. એકવાર ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા તે હકીકતો અસ્તિત્વમાં હોવાનું દર્શાવવામાં આવે તે પછી, અદાલત વૈધાનિક ધારણા ઊભી કરી શકે છે અને આવી સ્થિતિમાં, આરોપીએ ધારણાને રદિયો આપવો પડશે. આવા કિસ્સાઓમાં પણ આરોપી પરની જવાબદારી એટલી ભારે હોતી નથી જેટલી સામાન્ય રીતે ફરિયાદી પક્ષ પર આરોપીનો દોષ સાબિત કરવાની હોય છે. જો આરોપીની નિર્દોષતા સાથે સુસંગત કેટલીક સામગ્રી રેકૉર્ડ પર લાવવામાં આવે છે, જે વાજબી રીતે સાચી હોઈ શકે છે, ભલે તે હકારાત્મક રીતે સાચું સાબિત ન થાય, તો આરોપી નિર્દોષ જાહેર થવાનો હકદાર રહેશે.

૪૯. રાજ્યમાં દિલ્હી વહીવટીતંત્ર વિરુદ્ધ સંજય ગાંધી [એ. આઈ. આર. ૧૯૭૮ એસ. સી. ૯૬૧] દ્વારા એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું:

"ખરેખર, દીવાની કેસની જેમ સંભાવનાઓના પ્રાધાન્ય દ્વારા તથ્યોનો પુરાવો ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર માટે વિદેશી નથી કારણ કે, એવા કિસ્સાઓમાં કે જ્યાં કાયદો અપરાધની ધારણા ઉઠાવે છે, ઉદાહરણ તરીકે, ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ, આરોપી સંભાવનાઓના સંતુલન દ્વારા તેના બચાવને સાબિત કરીને તે ધારણાને રદિયો આપવાનો હકદાર છે.તેણે તેના કેસને વાજબી શંકાથી આગળ સ્થાપિત કરવાની જરૂર નથી.દીવાની કેસમાં પુરાવાઓનું સમાન ધોરણ ફોજદારી સુનાવણીમાં સામેલ આકસ્મિક મુદ્દાઓના પુરાવા પર લાગુ થાય છે જેમ કે આરોપીના જામીન રદ કરવા.

૫૦. પક્ષકારો દ્વારા ટ્રાયલ કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરાયેલા પુરાવાઓ એક નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે અપીલકર્તા પોતાનો પ્રારંભિક બોજો ઉપાડવામાં સક્ષમ હતો.ત્યારબાદ તેનો બોજ બીજા પ્રતિવાદીને તેનો કેસ સાબિત કરવા માટે સોંપવામાં આવ્યો.તે આમ કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા."

૯.૩.મેસર્સ કલામણી ટેક્સ અને અન્ય વિરુદ્ધ પી. બાલાસુબ્રમણ્યમ [૨૦૨૧

(૧) સુપ્રીમ ૭૨૦] ના કિસ્સામાં, તે ચેકના અનાદરનો કેસ હતો.ઉચ્ચ અદાલતે

નિર્દોષ જાહેર કરવાના ચુકાદાને ઉલટાવી દીધો હતો.અદાલતે એવું માન્યું હતું કે

ટ્રાયલ કોર્ટે જોગવાઈઓની સંપૂર્ણપણે અવગણના કરી હતી અને એન. આઈ.

અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને કલમ ૧૩૯ હેઠળ દોરવામાં આવેલી વૈધાનિક ધારણાની પ્રશંસા કરવામાં નિષ્ફળ રહી હતી. કાયદો આદેશ આપે છે કે એકવાર ચેક/વાટાઘાટપાત્ર સાધન પર આરોપીની સહી સ્થાપિત થઈ જાય, પછી આ રિવર્સ ઓનસ કલમ કાર્યરત થઈ જાય છે.આવી સ્થિતિમાં, આરોપી પર તેના પર લાદવામાં આવેલી ધારણાને અમલમાં મૂકવાની જવાબદારી બદલાય છે.બીજો અપીલકર્તા એકવાર ચેક અને ડીડ પર તેની સહી સ્વીકારે છે, ત્યારે ટ્રાયલ કોર્ટે એવું માનવું જોઈએ કે ચેક કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવા દેવાની વિચારણા તરીકે જારી કરવામાં આવ્યો હતો.સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે ટ્રાયલ કોર્ટ ભૂલમાં પડી ગઈ હતી જ્યારે તેણે ફરિયાદીને અપીલકર્તાઓ કયા સંજોગોમાં ચૂકવણી કરવા માટે જવાબદાર છે તે સમજાવવા માટે કહ્યું હતું.ટ્રાયલ કોર્ટનો આવો અભિગમ સ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિના આધારે નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યો હતો અને તે કાયદાની પેટન્ટ ભૂલ સમાન હતો.અપીલકર્તાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ બચાવ વિશ્વાસને પ્રેરિત કરતો ન હતો અથવા સંભાવનાના પ્રાધાન્યના ધોરણને પૂર્ણ કરતો ન હતો.અન્ય કોઈ સંબંધિત સામગ્રીની ગેરહાજરીમાં, ઉચ્ચ અદાલતે અપીલકર્તાઓના બચાવને નકારી કાઢવામાં અને એન. આઈ. એ. ની કલમ ૧૧૮ અને કલમ ૧૩૯ ના સંદર્ભમાં તેમના પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીને જાળવી રાખવામાં ભૂલ કરી ન હતી. એન. આઈ. એ. ની જોગવાઈઓ ચેકના અનાદર માટે ફોજદારી જવાબદારી તેમજ ચેકની રકમની વસૂલાત માટે નાગરિક જવાબદારી માટે સિંગલ વિંડોની કલ્પના કરે છે.વળતર

આપવા માટે સુસંગત અભિગમ હોવો જરૂરી છે અને જ્યાં સુધી કોઈ વિશેષ સંજોગો ન હોય ત્યાં સુધી અદાલતોએ દર વર્ષે ૮ ટકાના દરે સરળ વ્યાજ સાથે બે વાર ચેકની રકમ સુધીનો દંડ એકસમાન રીતે વસૂલવો જોઈએ. પ્રતિવાદીને રૂ. ૧૧.૨૦ લાખની ચેક રકમ પ્રાપ્ત કરવાનો હકદાર હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું, જે અપીલકર્તાએ રજિસ્ટ્રીમાં પહેલેથી જ જમા કરાવી દીધી છે.

“૧૨. હરીફની રજૂઆતો પર વિચારપૂર્વક વિચારણા કર્યા પછી, અમને વિવાદિત ચુકાદામાં દખલ કરવા માટે કોઈ માન્ય આધાર મળતો નથી. એ વાત સાચી છે કે ઉચ્ચ અદાલત માત્ર ટ્રાયલ કોર્ટ કરતાં અલગ અભિપ્રાય રચવા પર નિર્દોષ જાહેર કરવાના આદેશને ઉલટાવી શકશે નહીં. તે કાયદામાં પણ તુરંજ બાબત છે કે ઉચ્ચ અદાલત પાસે નિર્દોષ જાહેર કરવાના આદેશ સાથે છેડછાડ કરવા માટે અનિવાર્ય કારણો હોવા જોઈએ અને જ્યારે બે સંભવિત તારણો આવવાના હોય ત્યારે આવી કોઈ દખલગીરીની જરૂર રહેશે નહીં. ૫ તેમ છતાં, આ અદાલતના સંખ્યાબંધ નિર્ણયો છે, જે સેઓકિટન ૩૭૮ સી. આર. પી. સી. હેઠળ હાઈકોર્ટ દ્વારા સત્તાઓના આહ્વાનને ન્યાયી ઠેરવે છે, જે ટ્રાયલ કોર્ટ, અન્ય બાબતોની સાથે, કાયદાની પેટન્ટેરર અથવા ન્યાયની ગંભીર કસુવાવડ કરી હોય અથવા તે હકીકતના વિકૃત તારણ પર પહોંચી હોય. ૬

૧૩. સમાન સામ્યતા પર, બંધારણની કલમ ૧૩૬ હેઠળ આ અદાલતની સત્તાઓ પણ માત્ર એ આધાર પર સંપૂર્ણ રેકૉર્ડની પુનઃમૂલ્યાંકનને આવરી લેતી નથી કે ઉચ્ચ અદાલતે તેના અપીલ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને પ્રથમ વખત અપીલકર્તાઓને દોષિત

ઠેરવ્યા છે.રામ જગ વિરુદ્ધ યુપી ૭, રોહતાસ વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય ૮ અને રવીન કુમાર વિરુદ્ધ હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય ૯માં આ અદાલતે બંધારણની કલમ ૧૩૬ હેઠળ સત્તાઓના ઉપયોગ પર પોતાની મર્યાદાઓ વિકસાવી છે અને પુનરાવર્તન કર્યું છે કે વિશેષ રજા દ્વારા અપીલને ધ્યાનમાં લેતી વખતે, જ્યાં સુધી પડકારવામાં આવેલા નિર્ણય (ઓ) એ કાયદા અથવા પ્રક્રિયાની સ્પષ્ટ ભૂલ કરી હોવાનું દર્શાવવામાં ન આવે અથવા જે નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યું હોય તે દેખીતી રીતે વિકૃત હોય ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે રેકૉર્ડ પરના પુરાવાની ફરીથી પ્રશંસા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે નહીં.

૧૪. હાથમાં રહેલા કેસને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે તેના ચુકાદાના સાદા વાંચન પર શોધી કાઢીએ છીએ કે ટ્રાયલ કોર્ટે જોગવાઈઓની સંપૂર્ણ અવગણના કરી હતી અને એન. આઈ. એ. ની કલમ ૧૧૮ અને કલમ ૧૩૯ હેઠળ દોરવામાં આવેલી વૈધાનિક ધારણાની પ્રશંસા કરવામાં નિષ્ફળ રહી હતી. કાયદો આદેશ આપે છે કે એકવાર ચેક/વાટાઘાટપાત્ર સાધન પર આરોપીની સહી (ઓ) સ્થાપિત થઈ જાય, પછી આ 'રિવર્સ ઓનસ' કલમો કાર્યરત થઈ જાય છે.આવી સ્થિતિમાં, આરોપી પર તેના પર લાદવામાં આવેલી ધારણાને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી બદલાઈ જાય છે.આ અદાલતે રોહિતભાઈ જીવનલાલ પટેલ વિરુદ્ધ ગુજરાત રાજ્ય કેસમાં કાયદાના આ મુદ્દાને નીચેના શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે:

“હાથમાં રહેલા કેસમાં, એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ હેઠળ કથિત રીતે ધારણા કર્યા પછી પણ, ટ્રાયલ કોર્ટે ફરિયાદી તરફથી આરોપીને લોન આગળ વધારવા માટે ભંડોળના સ્ત્રોત અને સંબંધિત સાક્ષીઓની તપાસની જરૂરિયાત અંગે પુરાવાની અછત પર સવાલ

ઉઠાવ્યો હતો, જેમણે કથિત રીતે તેને આરોપીને આગળ વધારવા માટે પૈસા આપ્યા હતા.ટ્રાયલ કોર્ટનો આ અભિગમ કાયદામાં ધારણાના સિદ્ધાંતોથી અલગ હતો.આવી ધારણા પછી, જવાબદારી આરોપી પર સ્થાનાંતરિત થઈ ગઈ અને જ્યાં સુધી આરોપીએ તેની તરફેણમાં નમેલી સંભાવનાઓની પ્રાધાન્યતા દર્શાવવા માટે આવા તથ્યો અને સંજોગોને રેકૉર્ડ પર લાવીને જવાબદારી નિભાવી ન હતી, ત્યાં સુધી ફરિયાદીના કેસ પર કોઈ શંકા ઉભી કરી શકાતી ન હતી.

૧૫. એકવાર બીજા અપીલકર્તાએ ચેક અને ડીડ પર તેમની સહીઓ સ્વીકારી લીધા પછી, ટ્રાયલ કોર્ટે એવું માનવું જોઈતું હતું કે ચેક કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવા દેવાની વિચારણા તરીકે જારી કરવામાં આવ્યો હતો.ટ્રાયલ કોર્ટ ભૂલમાં પડી ગઈ જ્યારે તેણે ફરિયાદી પ્રતિવાદીને અપીલકર્તાઓ કયા સંજોગોમાં ચૂકવણી કરવા માટે જવાબદાર હતા તે સમજાવવા માટે કહ્યું.ટ્રાયલ કોર્ટનો આવો અભિગમ ઉપર ચર્ચા કર્યા મુજબ સ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિના સીધા હાથમાં હતો, અને તે કાયદાની પેટન્ટ ભૂલ સમાન છે.

૧૯. પક્ષકારો વચ્ચે સ્વીકૃત વ્યવસાયિક સંબંધ છે તે હકીકતને ધ્યાનમાં લેતા, અમારો અભિપ્રાય છે કે અપીલકર્તાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ બચાવ વિશ્વાસને પ્રેરિત કરતું નથી અથવા 'સંભાવનાની પ્રાધાન્યતા' ના ધોરણને પૂર્ણ કરતું નથી.અન્ય કોઈ સંબંધિત સામગ્રીની ગેરહાજરીમાં, અમને એવું લાગે છે કે ઉચ્ચ અદાલતે અપીલકર્તાઓના બચાવને નકારી કાઢવામાં અને એન. આઈ. એ. ની કલમ ૧૧૮ અને કલમ ૧૩૯ ના સંદર્ભમાં તેમના પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીને જાળવી રાખવામાં ભૂલ કરી નથી.

૨૦. પ્રતિવાદી વતી ઉઠાવવામાં આવેલા વળતરના દાવાના સંદર્ભમાં, અમે નક્કી થયેલા સિદ્ધાંતોથી વાકેફ છીએ કે એન. આઈ. એ. ના પ્રકરણ XVII નો ઉદ્દેશ માત્ર શિક્ષાત્મક જ નહીં પણ વળતર આપનાર અને બદલો લેનાર પણ છે. એન. આઈ. એ. ની જોગવાઈઓ ચેકના અનાદર માટે ફોજદારી જવાબદારી તેમજ ચેકની રકમની વસૂલાત માટે નાગરિક જવાબદારી માટે સિંગલ વિંડોની કલ્પના કરે છે. તે પણ સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે વળતર આપવા માટે સુસંગત અભિગમ હોવો જરૂરી છે અને જ્યાં સુધી કોઈ વિશેષ સંજોગો ન હોય ત્યાં સુધી અદાલતોએ વાર્ષિક ૯ ટકાના દરે સરળ વ્યાજ સાથે ચેકની રકમના બમણા સુધીનો દંડ એકસમાન રીતે વસૂલવો જોઈએ. ૧૩

૨૧. પ્રતિવાદી, તેમ છતાં, વળતર મેળવવા માટે ઉપરોક્ત ટાંકવામાં આવેલા સિદ્ધાંતોનો લાભ લઈ શકતો નથી. રેકૉર્ડ સૂચવે છે કે પ્રતિવાદીએ ન તો હાઈકોર્ટ સમક્ષ વળતર માંગ્યું હતું અને ન તો તેણે હાઈકોર્ટના ચુકાદાને પડકારવાનું પસંદ કર્યું હતું. તેમણે હાઈકોર્ટના ચુકાદાનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી, વળતર માટેનો તેમનો દાવો સ્પષ્ટ રીતે પલટી ગયો છે. પ્રતિવાદી, કોઈ પણ સંજોગોમાં, ₹૧૧.૨ લાખની ચેક રકમ પ્રાપ્ત કરવા માટે હકદાર છે, જે અપીલકર્તાએ આ અદાલતની રજિસ્ટ્રીમાં પહેલેથી જ જમા કરાવી દીધી છે. નિર્ણય:

૨૨. ઉપર જણાવેલા કારણોસર, હાલની અપીલ ફગાવી શકાય તેવી છે. અમે તે મુજબ ઓર્ડર આપીએ છીએ. સામાન્ય રીતે અને તેની જરૂરી સિક્વલ તરીકે, અપીલકર્તા નંબર ૨ હાઈકોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલી સાદી કેદની સજા ભોગવવા માટે જવાબદાર રહેશે. જો કે, કેસની વિચિત્ર હકીકતો અને સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને, એટલે કે, અપીલકર્તાઓએ સ્વૈચ્છિક રીતે અને ત્યારબાદ વર્ષ ૨૦૧૮ માં આ

અદાલતની રજિસ્ટ્રીમાં ચેકની રકમ જમા કરાવી છે, અમે નરમ વલણ અપનાવવા માટે ઇચ્છુક છીએ. આ રીતે ૦૯-૧૧-૨૦૧૭ના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના વિવાદિત ચુકાદામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે અને નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે કે અપીલકર્તા નંબર રને આપવામાં આવેલી સજા ભોગવવાની જરૂર રહેશે નહીં.

આ અદાલતની રજિસ્ટ્રીને બે અઠવાડિયાની અંદર પ્રતિવાદીને ઉપાર્જિત વ્યાજ સાથે રૂ. ૧૧.૨ લાખની રકમ ટ્રાન્સફર કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે.”

૯.૪.રોહિતભાઈ જીવનલાલ પટેલ વિરુદ્ધ ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય [૨૦૧૯ (ઓ) સુપ્રીમ (એસસી) ૩૦૦] ના કેસમાં, તે એક એવો કેસ હતો જેમાં સામાન્ય ચુકાદા અને આદેશ સામે અપીલનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં ઉચ્ચ અદાલતે સાત ફોજદારી કેસોમાં એડિશનલ સિનિયર સિવિલ જજ અને એડિશનલ ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા પસાર કરાયેલા ચુકાદા અને આદેશને ઉલટાવી દીધો હતો, જેમાં એક નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, ૧૮૮૧ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ રૂ.ઉચ્ચ અદાલતે અપીલકર્તાને નિર્દોષ જાહેર કરવાના ચુકાદાને નકારી કાઢ્યો હતો અને તેને એન. આઈ. એ. ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુનાનો દોષી ઠેરવ્યો હતો અને દરેક કેસમાં ૧ વર્ષની વધુ કેદની ડિફોલ્ટ શરત સાથે ચેકની રકમ (એટલે કે ૬ લાખ રૂપિયાની રકમ) ની બમણી હદ સુધી દંડ સાથે ૧ વર્ષની સાદી કેદની સજા ફટકારી હતી અને દંડ તરીકે ચૂકવવાપાત્ર રકમમાંથી ફરિયાદીને પ.પ રૂપિયાની વળતર આપવાનો આદેશ આપવામાં

આવ્યો હતો.દરેક કેસમાં લાખ.સર્વોચ્ચ અદાલતે આરોપી દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા બચાવને સંભવિત ન ગણાવ્યો હતો.આરોપીએ જણાવ્યું હતું કે આ નાણાં તેના મિત્ર દ્વારા હેન્ડ લોન તરીકે આપવામાં આવ્યા હતા.તમામ સાત ચેકના સંબંધમાં ફરિયાદ દાખલ કરતા પહેલા નોટિસ આપવામાં આવી હતી, જેમાંથી ચારનો જવાબ આપવામાં આવ્યો ન હતો.ક્યાં તો ભંડોળની અપૂર્ણતાને કારણે અથવા કારણ કે તેણે ખાતું બંધ કરી દીધું છે કે ચેકની વસૂલાત થઈ શકી નથી.આ સંચિત રીતે કોર્ટને એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી ગયું કે અપીલકર્તા કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવું દેવું સાબિત કરવામાં સફળ રહ્યો હતો અને પ્રતિવાદી દ્વારા વૈધાનિક ધારણાને રદિયો આપવા માટે કોઈ સંભવિત બચાવ કરવામાં આવ્યો ન હતો.સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ આ રીતે દલીલ કરવામાં આવી હતી:—

“૮. હાઈકોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદા અને આદેશની ટીકા કરતા, આરોપી-અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે વાંધાજનક ચુકાદો અરુલવેલુ અને અન્ય કેસમાં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ છે. રાજ્ય વિરુદ્ધ સરકારી વકીલ અને અન્ય દ્વારા રજૂ કરાયેલ: (૨૦૦૮) ૧૦ એસ.સી.સી, ૨૦૬, ખાસ કરીને જ્યારે હાઈકોર્ટે ટ્રાયલ કોર્ટના વિચારણા હેઠળના ચુકાદા અને આદેશોને તેમાં કોઈ વિકૃતિ દર્શાવ્યા વિના રદ કર્યા છે. વિદ્વાન વકીલે એમ.એસ. નારાયણ મેનન ઉર્ફે મણિ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય અને અન્ય: (૨૦૦૬) ૬ એસ.સી.સી, ૩૮ અને કુમાર એક્સપોર્ટ્સ વિરુદ્ધ શર્મા કાર્પોર્ટ્સ: (૨૦૦૮) ૨ એસ.સી.સી, ૫૧૮ ના નિર્ણયોના સંદર્ભમાં દલીલ કરી છે કે હાઈકોર્ટ કાયદાના

સ્થાયી સિદ્ધાંતને સમજવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે કે આરોપીને એન.આઈ. એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળના આરોપોમાંથી મુક્ત થવા માટે ફક્ત સંભવિત બચાવ બતાવવાની જરૂર છે. વિદ્વાન વકીલે આરોપી-અપીલકર્તાને નિર્દોષ જાહેર કરવા માટે ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલા કારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને રજૂઆત કરી છે કે ફરિયાદી અને સાક્ષી દ્વારા વિરોધાભાસી નિવેદનો આપવામાં આવ્યા છે; ફરિયાદી દ્વારા કોઈપણ લોન આગળ વધારવા માટે ભંડોળના સ્ત્રોતને સાબિત કરવા માટે કોઈ સ્પષ્ટ અને મજબૂત પુરાવા રેકૉર્ડ પર લાવવામાં આવ્યા નથી; સ્વીકાર્ય છે કે, ફરિયાદી પાસે રૂ. ૨૨,૫૦,૦૦૦/- ની રકમ નહોતી અને તે તેના મિત્રો અને સંબંધીઓ દ્વારા ગોઠવવામાં આવી હતી પરંતુ તેણે તે સંદર્ભમાં અનિશ્ચિત નિવેદન આપ્યું હતું અને આવા કોઈ પણ સંબંધી કે મિત્રને સાક્ષી તરીકે તપાસવામાં આવ્યા ન હતા; ફરિયાદીના સાક્ષીને ફરિયાદી કરતાં વ્યવહાર વિશે વધુ જાણકારી હતી; ફરિયાદીને ચુકવણી, ભંડોળ અને વ્યવહારના સમયગાળા વિશે કોઈ જાણકારી ન હોવાનું જણાય છે; અને ફરિયાદી રૂ. ૨૨,૫૦,૦૦૦/- ને દેવા તરીકે કેવી રીતે દાવો કરી રહ્યો હતો તે અંગે કોઈ સ્પષ્ટતા નથી, જ્યારે હમાઓ (ચેક) ની કુલ રકમ રૂ. ૨૧,૦૦,૦૦૦/- થાય છે. વિદ્વાન વકીલ એવી પણ દલીલ કરશે કે ફરિયાદીએ ૨૧/૦૩/૨૦૦૭ ના સ્ટેમ્પ પેપર પર ખૂબ આધાર રાખ્યો હતો, પરંતુ સ્વીકાર્ય છે કે ફરિયાદીએ ઉપરોક્ત સ્ટેમ્પ પેપર પર સહી કરી ન હતી; અને આ દસ્તાવેજ, જે નોટરાઈઝ્ડ કે ક્યાંય નોંધાયેલ નથી અને ફક્ત અપીલકર્તા અને ઉપરોક્ત શ્રી જગદીશભાઈના સહીઓ ધરાવે છે, તે ફરિયાદીના કેસ માટે કોઈ પુરાવારૂપ મૂલ્ય ધરાવતો નથી. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, આરોપી-અપીલકર્તાએ પોતાનો સાચો બચાવ સ્થાપિત કર્યો છે કે

ભૂતકાળમાં તેમનો શ્રી જગદીશભાઈ સાથે નાણાકીય વ્યવહાર હતો; તેમણે શ્રી જગદીશભાઈને ૭ કોરા ચેક આપ્યા હતા અને આવા વ્યવહાર સામે સુરક્ષા તરીકે સ્ટેમ્પ પેપર પર સહી કરી હતી; અને ફરિયાદી દ્વારા આવા ચેક અને સ્ટેમ્પ પેપરનો દુરુપયોગ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે આપેલ સંજોગોમાં, એનઆઈ એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ આરોપી-અપીલકર્તાને ગુનામાંથી મુક્ત કરતો ટ્રાયલ કોર્ટનો ચુકાદો અને આદેશ પુનઃસ્થાપિત કરવાને પાત્ર છે અને ૦૮/૦૧/૨૦૧૮ ના રોજનો વાંધાજનક ચુકાદો અને આદેશ રદ કરવાને પાત્ર છે. વિદ્વાન વકીલ વિકલ્પમાં એ પણ રજૂ કરશે કે કોઈ પણ સંજોગોમાં, આ કેસમાં આપવામાં આવેલી સજા ઘણી ઊંચી બાજુની છે અને તે ઘટાડવાને પાત્ર છે.

૯. તેનાથી વિપરીત, ફરિયાદી-પ્રતિવાદી નંબર ૨ ના વિદ્વાન વકીલે વિવાદિત ચુકાદાને યોગ્ય રીતે ટેકો આપ્યો છે અને રજૂઆત કરી છે કે આરોપી-અપીલકર્તાએ માત્ર એક અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત બચાવ રજૂ કર્યો છે જેનો કોઈ આધાર અથવા સમર્થન નથી અને તે રેકૉર્ડ પરની સામગ્રીમાંથી ખોટો છે. વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે માત્ર કલમ ૧૩૮ એન. આઈ. અધિનિયમ હેઠળની ધારણાને દૂર કરવામાં આવી નથી, હકીકતમાં, ફરિયાદીનો કેસ સ્ટેમ્પ પેપર પર આરોપી-અપીલકર્તા દ્વારા જણાવેલી સ્પષ્ટ સ્વીકૃતિ અને બાંહેધરીને ધ્યાનમાં રાખીને મજબૂત કરવામાં આવ્યો છે; અને આપેલ સંજોગોમાં, ઉચ્ચ અદાલતે તેને એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુના માટે યોગ્ય રીતે દોષિત ઠેરવ્યો છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતે આ રીતે ચુકાદો આપ્યો હતો:-

“૧૦. હરીફની રજૂઆતો પર ચિંતાપૂર્વક વિચારણા કર્યા પછી અને રેકૉર્ડની તપાસ કર્યા પછી, અમારો સ્પષ્ટ મત છે કે કલમ ૧૩૮ એન. આઈ. અધિનિયમ હેઠળ ગુના માટે આરોપી-અપીલકર્તાની દોષિતતાના સંદર્ભમાં, વિવાદિત ચુકાદો અને તારીખ ૦૮/૦૧/૨૦૧૮ ના આદેશમાં કોઈ દખલગીરીની જરૂર નથી, પરંતુ હકીકતો અને આ કેસના સંજોગોમાં, હાઈકોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલી સજામાં ફેરફાર થવાને પાત્ર છે.

૧૧. આરોપી-અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા અનુસાર, વિવાદિત ચુકાદો અરુલવેલુ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં આ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ છે કારણ કે ઉચ્ચ અદાલતે ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદાને તેમાં કોઈ વિકૃતિ દર્શાવ્યા વિના રદ કર્યો છે. અરુલવેલુ (સુપ્રા) નો આ કેસ આઈપીસીની કલમ ૩૦૪-બી અને ૪૮૮-એ હેઠળના ગુનાઓ સાથે સંબંધિત છે. તેમાં, નિર્દોષતા સામેની અપીલમાં અપીલ કોર્ટની સત્તાઓના અવકાશ પર, આ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

“૩૬. આ તમામ ચુકાદાઓની કાળજીપૂર્વક તપાસ ચોક્કસ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે અપીલ અદાલતે નિર્દોષતાના ચુકાદાને રદ કરવામાં ખૂબ જ ધીમી ગતિએ ચાલવું જોઈએ, ખાસ કરીને એવા કેસમાં જ્યાં બે મંતવ્યો શક્ય હોય. ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદાને રદ કરી શકાતો નથી કારણ કે અપીલીય અદાલતનો મત વધુ સંભવિત છે. અપીલ અદાલત ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદાને રદબાતલ કરવામાં ન્યાયી ઠેરવવામાં નહીં આવે, સિવાય કે તે ટ્રાયલ કોર્ટનો ચુકાદો કાં

તો વિફૂત અથવા કાયદામાં સંપૂર્ણપણે બિનટકાઉ છે તે રેકૉર્ડ પરના સમગ્ર પુરાવાને એકત્રિત કરવા પર સ્પષ્ટ તારણ પર પહોંચે.

૧૧.૧ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતો ખૂબ ચર્ચાનો વિષય નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સામાન્ય રીતે, અપીલ કોર્ટ નિર્દોષતાના ચુકાદાને ખલેલ પહોંચાડશે નહીં, જો ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા લેવામાં આવેલો મત બાબતના સંભવિત મંતવ્યોમાંનો એક હોય અને જ્યાં સુધી અપીલ કોર્ટ સ્પષ્ટ તારણ પર ન પહોંચે કે ટ્રાયલ કોર્ટનો ચુકાદો વિફૂત છે, એટલે કે, રેકૉર્ડ પરના પુરાવા દ્વારા સમર્થિત નથી અથવા જે સામાન્ય અથવા વાજબી માનવામાં આવે છે તેની વિરુદ્ધ છે; અથવા કાયદામાં સંપૂર્ણપણે બિનટકાઉ છે. આવા સામાન્ય પ્રતિબંધો અનિવાર્યપણે અપીલ અદાલતને યાદ અપાવવા માટે છે કે જ્યાં સુધી વાજબી શંકાની બહાર દોષિત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી આરોપી નિર્દોષ હોવાનું માનવામાં આવે છે અને નિર્દોષ જાહેર થવાનો ચુકાદો આરોપીની તરફેણમાં આવી ધારણાને વધુ મજબૂત બનાવે છે. જો કે, આવા પ્રતિબંધોને અપીલીય અદાલત સમક્ષ ચોક્કસ બાબત અને તેમાં તપાસની પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં જોવાની જરૂર છે. સમાન કઠોરતા સાથે સમાન નિયમ એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુનાને લગતી બાબતમાં લાગુ કરી શકાતો નથી, ખાસ કરીને જ્યાં એવી ધારણા કરવામાં આવે કે ધારકને કોઈ પણ દેવું અથવા જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક મુક્તિ માટે ચેક મળ્યો છે. અલબત્ત, આરોપી આવી ધારણાને રદિયો આપવા માટે સંબંધિત સામગ્રીને રેકૉર્ડ પર લાવવા માટે હકદાર છે અને તે બતાવવા માટે કે સંભાવનાઓની પ્રાધાન્યતા તેના બચાવની તરફેણમાં છે, પરંતુ જો આરોપીએ સંભવિત બચાવ લાવ્યો છે કે કેમ તેની તપાસ કરતી વખતે ધારણા

રદિયો આપવા માટે, અપીલ કોર્ટ ચોક્કસપણે રેકૉર્ડ પરના પુરાવાની તપાસ કરવા માટે હકદાર છે કે કેમ તે શોધવા માટે કે શું પ્રાધાન્યતા ખરેખર આરોપીની તરફેણમાં છે.

૧૨. ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદા અને આદેશોને ઉલટાવીને અને અપીલકર્તાને એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુના માટે દોષિત ઠેરવવામાં ઉચ્ચ અદાલત ન્યાયી હતી કે કેમ તે મુદ્દાના નિર્ધારણ માટે, સંબોધવા માટેના મૂળભૂત પ્રશ્નો બે ગણા છે:શું ફરિયાદી-પ્રતિવાદી નંબર ૨ એ એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ ના ઘટકો સ્થાપિત કર્યા હતા કે કેમ, જેથી તેમાં કલ્પના કરવામાં આવેલી ધારણાને ન્યાયી ઠેરવી શકાય; અને જો એમ હોય તો, શું આરોપી-અપીલકર્તા આવી ધારણાને સ્થાનાંતરિત કરવામાં અને સંભવિત બચાવ સ્થાપિત કરવામાં સક્ષમ હતો કે જેના દ્વારા, ફરીથી ફરિયાદી પર જવાબદારી સ્થાનાંતરિત થશે?

૧૩. અમે કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓની ઉપયોગી નો ધ લઈ શકીએ છીએ, જે કેસને લાગુ પડતા પુરાવાના વિશેષ નિયમો નીચે મુજબ છે:

૪. કલમ ૧૩૮ એન. આઈ. અધિનિયમનો મુદ્દલ અને ચાર્જ ભાગ પણ તૈયાર સંદર્ભ માટે નીચે મુજબ કાઢી શકાય છે:

"૧૩૮ ખાતામાં ભંડોળની અપૂર્ણતા વગેરે માટે ચેકનું અપમાન.

----- કોઈ વ્યક્તિએ બેંક સાથે રાખેલા ખાતા પર કોઈ પણ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે ચૂકવણી માટે તે ખાતામાંથી અન્ય વ્યક્તિને કોઈ પણ રકમની ચૂકવણી માટે બેંક દ્વારા ખેંચવામાં આવેલ કોઈપણ ચેક પરત કરવામાં આવે તો, તે ખાતાની ક્રેડિટમાં રહેલી નાણાંની રકમ ચેકનું સન્માન કરવા માટે અપૂરતી છે અથવા તે બેંક સાથે કરવામાં આવેલા કરાર દ્વારા તે ખાતામાંથી ચૂકવવા માટે ગોઠવવામાં આવેલી રકમ કરતાં વધી ગઈ છે તેના કારણે, આવી વ્યક્તિએ ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવશે અને તે બેંક દ્વારા ચૂકવવામાં આવેલ કોઈપણ અન્ય રકમ પર પૂર્વગ્રહ વિના પરત કરવામાં આવશે.

"૧૧૮.વાટાઘાટો કરી શકાય તેવા સાધનોની ધારણા.-----
જ્યાં સુધી વિપરીત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી, નીચેની ધારણાઓ કરવામાં આવશે:--

(એ) દરેક વાટાઘાટપાત્ર સાધનને વિચારણા માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું અથવા દોરવામાં આવ્યું હતું અને જ્યારે તે સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય, ઈન્ડોર્સ કરવામાં આવ્યું હોય, વાટાઘાટો કરવામાં આવી હોય અથવા ટ્રાન્સફર કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે તેને સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય, ઈન્ડોર્સ કરવામાં આવ્યું હોય, વાટાઘાટો કરવામાં આવી હોય અથવા વિચારણા માટે ટ્રાન્સફર કરવામાં આવ્યું હોય;

(બી) આજની તારીખે-કે તારીખ ધરાવતું દરેક વાટાઘાટપાત્ર સાધન આવી તારીખે બનાવવામાં આવ્યું હતું અથવા દોરવામાં આવ્યું હતું;

(સી) દરેક સ્વીકૃત વિનિમય બિલ તેની તારીખ પછી અને તેની પરિપક્વતા પહેલાં વાજબી સમયની અંદર સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું;

(ડી) હસ્તાંતરણના સમય વિશે---કે વાટાઘાટપાત્ર સાધનનું દરેક હસ્તાંતરણ તેની પરિપક્વતા પહેલાં કરવામાં આવ્યું હતું;

(ઈ) ઇન્ડોર્મેન્ટના ક્રમમાં---કે વાટાઘાટપાત્ર સાધન પર દેખાતા ઇન્ડોર્મેન્ટ તે જે ક્રમમાં દેખાય છે તે ક્રમમાં કરવામાં આવ્યા હતા;

(એફ) સ્ટેમ્પ્સ વિશે--- કે ખોવાયેલી પ્રોમિસરી નોટ, વિનિમય બિલ અથવા ચેક પર યોગ્ય રીતે સ્ટેમ્પિંગ કરવામાં આવ્યું હતું;

(જી) તે ધારક નિયત સમયગાળામાં ધારક છે---કે વાટાઘાટપાત્ર સાધનનો ધારક નિયત સમયગાળામાં ધારક છે;

જો કે, જ્યાં સાધન તેના કાયદેસરના માલિક પાસેથી અથવા તેની કાયદેસર કસ્ટડીમાં રહેલી કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી, ગુના અથવા છેતરપિંડીના માધ્યમથી મેળવવામાં આવ્યું હોય અથવા તેના નિર્માતા અથવા સ્વીકારનાર પાસેથી છેતરપિંડીના ગુના દ્વારા અથવા ગેરકાયદેસર વિચારણા માટે મેળવવામાં આવ્યું હોય, તો ધારક યોગ્ય સમયે ધારક છે તે સાબિત કરવાનો બોજ તેના પર છે.

"૧૩૯.ધારકની તરફેણમાં ધારણા--- તે ધારવામાં આવશે, જ્યાં સુધી તેનાથી વિપરીત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી, ધારક એ ચેક છે

જે કલમ ૧૩૮ માં ઉલ્લેખિત પ્રકૃતિનો ચેક પ્રાપ્ત થયો છે, સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે, જો કોઈ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારી હોય તો.

૧૪. અત્યાર સુધી એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળ ધારણા કરવા માટેના મૂળભૂત ઘટકોના અસ્તિત્વના પ્રશ્નનો સંબંધ છે, દેખીતી રીતે આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ, [એક મુદત જે બે વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય છે], અથવા દંડ કે જે ચેકની રકમની બમણી રકમ સુધી વિસ્તરી શકે છે, અથવા બંને સાથે સજા કરવામાં આવશે:

*** **

તે એ છે કે આરોપી-અપીલકર્તા આરોપી દ્વારા જાળવવામાં આવેલા બેંક ખાતા પર ફરિયાદીની તરફેણમાં ૩ લાખ રૂપિયાની રકમ માટે લેવામાં આવેલા ચેક પર તેની સહી કરવાનો ઇનકાર કરી શક્યો ન હતો.ઉપરોક્ત ચેક તેમની માન્યતાના સમયગાળાની અંદર સંબંધિત બેંકને રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા અને બેલેન્સ અપૂરતું હોવાના કારણે અથવા ખાતું બંધ હોવાના કારણે ચૂકવણી વગર પરત કરવામાં આવ્યા હતા.કલમ ૧૩૮ અને કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ ના તમામ મૂળભૂત ઘટકો રેકૉર્ડની સપાટી પર સ્પષ્ટ છે.ટ્રાયલ કોર્ટે પણ આ હકીકતોની સભાનપણે નોંધ લીધી હતી અને જરૂરી ધારણા તૈયાર કરી હતી.તેથી, એવું માનવું જરૂરી છે કે પ્રશ્નમાં રહેલા ચેક વિચારણા માટે દોરવામાં આવ્યા હતા અને ચેક ધારક એટલે કે ફરિયાદીએ હાલના દેવાની ચૂકવણીમાં તે જ મેળવ્યા હતા.તેથી, સંભવિત બચાવ સ્થાપિત કરવા માટે

આરોપી-અપીલકર્તા પર જવાબદારી સ્થાનાંતરિત થાય છે જેથી આવી ધારણાને નકારી શકાય.

૧૫. રંગપ્પા વિરુદ્ધ શ્રી મોહનમાં:(૨૦૧૦) ૧૧ એસ. સી. સી. ૪૪૧, આ અદાલતે એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળની ધારણાઓને લગતા સિદ્ધાંતોનો પુનરોચ્ચાર અને સારાંશ આપ્યો છે અને નીચેનામાં તેનું ખંડન કર્યું છે:-

"૨૬.આ અવતરણોના પ્રકાશમાં, અમે પ્રતિવાદી દાવેદાર સાથે સંમત છીએ કે કાયદાની કલમ ૧૩૯ દ્વારા ફરજિયાત ધારણા ખરેખર કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવા દેવું અથવા જવાબદારીના અસ્તિત્વનો સમાવેશ કરે છે.તે હદ સુધી, કૃષ્ણ જનાર્દન ભટ્ટના વિવાદિત અવલોકનો સાચા ન પણ હોઈ શકે.જો કે, આ કોઈ પણ રીતે તે કિસ્સામાં નિર્ણયની શુદ્ધતા પર શંકા કરતું નથી કારણ કે તે ચોક્કસ તથ્યો અને સંજોગો પર આધારિત છે.સંદર્ભોમાં નોંધ્યા મુજબ, આ ચોક્કસપણે ખંડનની ધારણાની પ્રકૃતિમાં છે અને આરોપી માટે તે બચાવ કરવા માટે ખુલ્લું છે જેમાં કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવા દેવું અથવા જવાબદારીના અસ્તિત્વનો વિરોધ કરી શકાય છે.જો કે, તેમાં કોઈ શંકા ન હોઈ શકે કે પ્રારંભિક ધારણા છે જે ફરિયાદીની તરફેણ કરે છે.

૨૭. કાયદાની કલમ ૧૩૯ એ રિવર્સ ઓનસ કલમનું ઉદાહરણ છે જે વાટાઘાટો કરી શકાય તેવા સાધનોની વિશ્વસનીયતા સુધારવાના કાયદાકીય ઉદ્દેશને આગળ વધારવામાં સામેલ કરવામાં આવી છે.જ્યારે કાયદાની કલમ ૧૩૮ ચેકના અનાદરના સંબંધમાં એક મજબૂત ફોજદારી ઉપાયનો ઉલ્લેખ કરે છે, ત્યારે કલમ ૧૩૯ હેઠળ

નકારી શકાય તેવી ધારણા એ મુકદ્દમા દરમિયાન અનુચિત વિલંબને રોકવા માટેનું એક સાધન છે. જો કે, એ ચાદ રાખવું જોઈએ કે કલમ ૧૩૮ દ્વારા સજા પામેલા ગુનાને નિયમનકારી ગુના તરીકે વધુ સારી રીતે વર્ણવી શકાય છે કારણ કે એક ઉછાળવો એ મોટાભાગે નાગરિક ભૂલની પ્રકૃતિમાં હોય છે જેની અસર સામાન્ય રીતે વ્યાપારી વ્યવહારોમાં સામેલ ખાનગી પક્ષો સુધી મર્યાદિત હોય છે. આવી સ્થિતિમાં, પ્રમાણસરતાની કસોટીએ વિપરીત જવાબદારીની કલમોના નિર્માણ અને અર્થઘટનને માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ અને પ્રતિવાદી-આરોપી પાસેથી પુરાવાના અયોગ્ય ઉચ્ચ ધોરણની અપેક્ષા રાખી શકાતી નથી.

૨૮. અનિવાર્ય સમર્થનની ગેરહાજરીમાં, રિવર્સ ઓનસ કલમો સામાન્ય રીતે પુરાવાઓનો બોજ લાદતી હોય છે, પ્રેરક બોજ નહીં. આને ધ્યાનમાં રાખીને, તે એક સ્થાયી સ્થિતિ છે કે જ્યારે કોઈ આરોપીએ કલમ ૧૩૮ હેઠળની ધારણાને રદિયો આપવો પડે છે, ત્યારે આવું કરવા માટેના પુરાવાનું પ્રમાણ "સંભાવનાઓનું પ્રાધાન્ય" છે. તેથી, જો આરોપી સંભવિત બચાવ કરવા સક્ષમ હોય જે કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવા દેવું અથવા જવાબદારીના અસ્તિત્વ વિશે શંકા પેદા કરે છે, તો કાર્યવાહી નિષ્ફળ થઈ શકે છે. સંદર્ભોમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેમ, આરોપી આવા બચાવને વધારવા માટે ફરિયાદી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી સામગ્રી પર આધાર રાખી શકે છે અને તે કલ્પના કરી શકાય છે કે કેટલાક કિસ્સાઓમાં આરોપીએ તેના પોતાના પુરાવા રજૂ કરવાની જરૂર નથી.

૧૬. સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યને લગતા પાસાઓ પર, આરોપીએ આવા તથ્યો અને એવા સંજોગો રેકૉર્ડ પર લાવવા પડે છે કે જે કોર્ટને એવા નિષ્કર્ષ પર દોરી શકે કે કાં તો વિચારણા અસ્તિત્વમાં ન હતી અથવા તેનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત હતું કે એક સમજદાર વ્યક્તિ, કેસની પરિસ્થિતિઓમાં, અરજી પર કાર્યવાહી કરશે કે વિચારણા અસ્તિત્વમાં ન હતી. આ અદાલતે વારંવાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આરોપી દ્વારા તેનો બોજો ઉપાડવા માટે પૂરતા નકારાત્મક પુરાવા ન હોવા છતાં, માત્ર અસ્વીકાર એ એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળ કલ્પના કરાયેલ ખંડનની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરશે નહીં. આ અદાલતે કુમાર એક્સપોર્ટ્સ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ વર્ણવ્યા હતા:

"૨૦. કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળની સુનાવણીમાં આરોપી પાસે બે વિકલ્પો છે. તે કાં તો બતાવી શકે છે કે વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નહોતું અથવા કેસના ચોક્કસ સંજોગોમાં વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં ન હોવાની એટલી સંભાવના છે કે એક સમજદાર વ્યક્તિએ એવું માનવું જોઈએ કે કોઈ વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નથી. કાયદાકીય ધારણાઓને રદિયો આપવા માટે આરોપી પાસેથી ફોજદારી સુનાવણીમાં ફરિયાદી પાસેથી અપેક્ષા મુજબ વાજબી શંકાથી આગળ પોતાનો બચાવ સાબિત કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. આરોપી એ સાબિત કરવા માટે સીધો પુરાવો રજૂ કરી શકે છે કે પ્રશ્નમાં નોંધ વિચારણા દ્વારા સમર્થિત ન હતી અને તેના દ્વારા ચૂકવવા માટે કોઈ દેવું અથવા જવાબદારી નહોતી. જો કે, અદાલતે દરેક કેસમાં આગ્રહ રાખવાની જરૂર નથી કે આરોપીએ સીધા પુરાવા આપીને વળતર અને દેવુંના અસ્તિત્વને નકારી કાઢવું

જોઈએ કારણ કે નકારાત્મક પુરાવાઓનું અસ્તિત્વ ન તો શક્ય છે અને ન તો તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે. તે જ સમયે, તે સ્પષ્ટ છે કે દેવાની વિચારણા અને અસ્તિત્વનો સ્પષ્ટ ઇનકાર, દેખીતી રીતે આરોપીના હેતુને પૂર્ણ કરશે નહીં. સાબિતીનો બોજ ફરિયાદીને સ્થાનાંતરિત કરવા માટે કંઈક જે સંભવિત છે તે રેકૉર્ડ પર લાવવું પડશે. ધારણાઓને ખોટી સાબિત કરવા માટે, આરોપીઓએ આવી હકીકતો અને સંજોગો રેકૉર્ડ પર લાવવા જોઈએ, જેના પર વિચારણા કર્યા પછી, અદાલત કાં તો એવું માની શકે કે વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નહોતું અથવા તેમનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત હતું કે એક સમજદાર માણસ કેસની પરિસ્થિતિઓમાં, તે અસ્તિત્વમાં ન હોવાની દલીલ પર કાર્યવાહી કરશે. પ્રશ્નમાં નોંધ વિચારણા દ્વારા સમર્થિત ન હતી અથવા તેણે કોઈ દેવું અથવા જવાબદારી લીધી ન હતી તે સાબિત કરવા માટે સીધા પુરાવા રજૂ કરવા ઉપરાંત, આરોપી પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા પર પણ આધાર રાખી શકે છે અને જો આ રીતે આધાર રાખેલા સંજોગો અનિવાર્ય હોય, તો તેવી જ રીતે બોજ ફરીથી ફરિયાદી પર આવી શકે છે. આરોપી હકીકતોની ધારણાઓ પર પણ આધાર રાખી શકે છે, ઉદાહરણ તરીકે, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૧૪ માં ઉલ્લેખિત ધારણાઓ કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળ ઉદ્ભવે છે.

૨૧. આરોપી પાસે પુરાવા આપીને અથવા કેટલાક સ્પષ્ટ અને અપવાદરૂપ કેસોમાં, ફરિયાદી દ્વારા નિર્ધારિત કેસમાંથી, એટલે કે ફરિયાદમાં કરવામાં આવેલા દાવાઓ, વૈધાનિક નોટિસમાં દર્શાવવામાં આવેલા કેસ અને સુનાવણી દરમિયાન ફરિયાદી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવા દ્વારા વળતર અને દેવું અથવા જવાબદારીનું અસ્તિત્વ ન હોવાનું સાબિત કરવાનો વિકલ્પ પણ

છે.એકવાર આવા ખંડન પુરાવા અદાલત દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે અને સ્વીકારવામાં આવે, પછી કેસના તમામ સંજોગો અને સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યને ધ્યાનમાં રાખીને, પુરાવાનો બોજ ફરિયાદી પર પાછો ફરે છે અને તેથી, કાયદાની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળની ધારણાઓ ફરીથી ફરિયાદીના બચાવમાં નહીં આવે.

૧૭. હાથમાં રહેલા કેસમાં, એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ હેઠળ કથિત રીતે ધારણા કર્યા પછી પણ, ટ્રાયલ કોર્ટે ફરિયાદી તરફથી આરોપીને લોન આગળ વધારવા માટે ભંડોળના સ્ત્રોત અને સંબંધિત સાક્ષીઓની તપાસની જરૂરિયાત અંગે પુરાવાની અછત પર સવાલ ઉઠાવ્યો હતો, જેમણે કથિત રીતે તેને આરોપીને આગળ વધારવા માટે પૈસા આપ્યા હતા.ટ્રાયલ કોર્ટનો આ અભિગમ કાયદામાં ધારણાના સિદ્ધાંતોથી અલગ હતો.આવી ધારણા પછી, જવાબદારી આરોપી પર સ્થાનાંતરિત થઈ અને જ્યાં સુધી આરોપીએ તેની તરફેણમાં નમેલી સંભાવનાઓની પ્રાધાન્યતા દર્શાવવા માટે આવા તથ્યો અને સંજોગોને રેકૉર્ડ પર લાવીને જવાબદારી નિભાવી ન હતી, ત્યાં સુધી ફરિયાદીના કેસ પર કોઈ શંકા ઉભી કરી શકાતી ન હતી કારણ કે આરોપી-અપીલકર્તાને લોન આગળ વધારવા માટે ભંડોળના સ્ત્રોત અંગે પુરાવા ન હતા.વિચારણા માટે સુસંગત પાસું એ હતું કે શું આરોપી-અપીલકર્તાએ આવા તથ્યો/સામગ્રી/સંજોગો રેકૉર્ડ પર લાવ્યા છે કે જે વાજબી રીતે સંભવિત બચાવ હોઈ શકે છે.

૧૮. પોતાનો બોજો ઉપાડવા માટે, આરોપીએ બચાવ પક્ષને આગળ રાખ્યો કે હકીકતમાં, તેણે ફરિયાદી સાથે નહીં પણ શ્રી જગદીશભાઈ સાથે નાણાકીય વ્યવહાર કર્યો હતો.આરોપી-

અપીલકર્તાની આવી અરજીને ધ્યાનમાં રાખીને, વિચારણા માટેનો પ્રશ્ન એ છે કે શું આરોપી-અપીલકર્તાએ શ્રી જગદીશભાઈ સાથે કોઈ વ્યવહારની અસ્તિત્વની વાજબી સંભાવના દર્શાવી છે? આ સંબંધમાં, એ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે કે કોસ-એક્ઝામિનેશનમાં અમુક સૂચનો કરવા ઉપરાંત, આરોપી-અપીલકર્તાએ શ્રી જગદીશભાઈ સાથે પોતાના કેટલાક નાણાકીય વ્યવહારો થયા હતા તે પ્રાથમિક રીતે સંતોષવા માટે પણ કોઈ દસ્તાવેજી પુરાવા રજૂ કર્યા નથી. અલબત્ત, અપીલકર્તાનો એક આરોપ એ છે કે ઉપરોક્ત સ્ટેમ્પ પેપર શ્રી જગદીશભાઈને આપવામાં આવ્યું હતું અને અન્ય એક પરિબળ એ છે કે શ્રી જગદીશભાઈએ સ્ટેમ્પ પેપર પર સહી કરી હતી, ફરિયાદીએ નહીં.

૧૮.૧ અમે શ્રી જગદીશભાઈના નિવેદનની તપાસ કરી છે અને સ્ટેમ્પ પેપર પર ઉપરોક્ત લખાણની પણ તપાસ કરી છે અને આરોપી-અપીલકર્તા વતી કરવામાં આવેલા સૂચનોમાં કોઈ તથ્ય શોધી શક્યા નથી.

૧૮.૨ કથિત સાક્ષી શ્રી જગદીશભાઈએ અપીલકર્તા અને પ્રતિવાદી સાથેના તેમના પરિચય અને મિત્રતા તરફ ધ્યાન દોરતા, તેમના તપાસ-ઈન-ચીફમાં, અન્ય બાબતોની સાથે, નીચે મુજબ ભાર મૂક્યો હતો:

"આરોપી જ્યારે અમારી દુકાન પર આવે છે જ્યાં આ મામલે ફરિયાદી શશિમોહન પણ હાજર હોય છે કે ફરિયાદી અને આરોપી બંને અમારા મિત્રો હોવાથી એકબીજાને પરિચિત કરવામાં આવ્યા હતા. આરોપીને તેના વ્યવસાયમાં નાણાંની જરૂર હતી, મારી

હાજરીમાં તેણે કામચલાઉ ધોરણે રૂ. ૨૨,૫૦,૦૦૦-(રૂપિયા બાવીસ લાખ પચાસ હજાર) ની માંગ કરી હતી. અને તે પછી, તેના પરિવારના સભ્યો તરફથી ફરિયાદીએ મારી હાજરીમાં આરોપીને ટુકડો ટુકડો આપીને આપ્યું હતું.

ત્યારબાદ, ફરિયાદી દ્વારા નાણાંની માંગણી કરવા પર, આરોપીએ અમારી હાજરીમાં ફરિયાદીને સાત (૭) ચેક આપ્યા હતા પરંતુ આવા ચેક વરસાદના પાણીમાં ધોવાઈ ગયા હતા અને ફરિયાદી દ્વારા મને જાણ કરવામાં આવતા મેં આરોપીને જાણ કરી હતી. ત્યારબાદ, રોહિતભાઈએ મારી હાજરીમાં ફરિયાદીને અન્ય સાત (૭) ચેક આપ્યા હતા અને ૧૦૦/- ના સ્ટેમ્પ પેપર પર ખત ચલાવવામાં આવ્યું હતું, જેમાં મારી સહી છે.

૧૮.૩ આ સાક્ષીની સ્ટેમ્પ પેપર પર લખેલી વિગતો અને વ્યવહારોની તારીખ અને સમયના સંદર્ભમાં વિવિધ પાસાઓ પર ક્રોસ-એક્ઝામિનેશન કરવામાં આવ્યું હતું. ક્રોસ-એક્ઝામિનેશનમાં મુકાબેલા બચાવના સંદર્ભમાં, સાક્ષીએ નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું:

"મને નેશનલ પ્લાઝામાં દુકાન મળી છે પણ વરસાદમાં પાણી ભરાઈ ગયું નથી. તે સાચું નથી કે આજે મારી અને આરોપી વચ્ચે કોઈ નાણાકીય વ્યવહાર થયો ન હતો. તે સાચું નથી કે મેં આરોપી રોહિતભાઈને કામચલાઉ ધોરણે દસ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. તે સાચું નથી કે આરોપીઓને આપવામાં આવેલી રકમ માટે મેં સહી વગરના સાત ખાલી ચેક પણ ખાલી સ્ટેમ્પ પેપર લીધા હતા. વ્યાજ ચૂકવવાની બાબતમાં મારી અને આરોપી વચ્ચે ઝઘડો થયો હતો તે સાચું નથી. તે સાચું નથી કે દસ લાખ રૂપિયાની ચુકવણી અને

વ્યાજની બાબતમાં વ્યાજની મોટી રકમ પછી પણ ઝઘડો થયો હતો.તે સાચું નથી કે આરોપી સાથે ઝઘડાના કારણે મારી પાસે પડેલા આરોપીઓના ચેકમાં હઠીલા લેખિતમાં શશિમોહન ગોયાંકા દ્વારા ખોટી ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી છે.તે સાચું નથી કે ફરિયાદી અને આરોપી વચ્ચે કોઈ નાણાકીય વ્યવહાર થયો નથી.તેથી હું પણ ફરિયાદી પુરાવા સમયે આરોપીએ કયા સ્થળે, કયા તારીખે, કયા સમયે, લેવામાં આવેલી રકમ સ્પષ્ટ કરી શક્યો નથી.(એસ. આઈ. સી.) તે સાચું નથી કે યોગ્ય રીતે સહી કરેલું ખાલી સ્ટેમ્પ પેપર પડેલું હતું જેમાં હઠીલું લેખન કરવામાં આવ્યું હતું તેથી તે સબ-રજિસ્ટ્રાર દ્વારા નોંધવામાં આવ્યું નથી.તે સાચું નથી કે મારી અને આરોપી વચ્ચે સોદો થયો છે તેથી મારી સહી છે અને આરોપીની સહી છે અને ફરિયાદીએ સહી કરી નથી.તે સાચું નથી કે આરોપી અને ફરિયાદી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર મારી હાજરીમાં કરવામાં આવ્યો નથી તેથી મારા નિવેદનમાં કોઈ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી.તે સાચું નથી કે આરોપીએ મારી હાજરીમાં ફરિયાદમાં જણાવ્યા મુજબ કોઈ ચેક આપવામાં આવ્યો નથી.તે સાચું નથી કે મેં ફરિયાદી સાથે મળીને ખોટી રકમ પચાવી પાડવા માટે શશિમોહન ગોયાંકા દ્વારા ખોટી ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી છે.તે સાચું નથી કે શશિમોહન ગોયાંકા ફરિયાદના સમર્થનમાં ખોટું નિવેદન આપી રહ્યા છે.

૧૮.૪ શ્રી જગદીશભાઈનું નિવેદન આરોપી-અપીલકર્તાની તરફેણમાં કોઈ કેસ નથી કરતું.તે કહેવું મુશ્કેલ છે કે શ્રી જગદીશભાઈને કથિત વ્યવહાર વિશે માત્ર સૂચન આપીને, આરોપી-અપીલકર્તા એવી સામગ્રીને રેકૉર્ડ પર લાવવાનો પોતાનો

બોજો ચૂકવી શક્યો છે જે તેની તરફેણમાં સંભાવનાઓની પ્રબળતાને નમાવી શકે છે.

૧૮.૫ ૨૧/૦૩/૨૦૦૭ ના રોજ અપીલકર્તા દ્વારા કરવામાં આવેલ સ્ટેમ્પ પેપર પરની સ્વીકૃતિ આ ૭ કેસોમાં અલગ અલગ પ્રદર્શન નંબરો સાથે ચિહ્નિત કરવામાં આવી હતી. ફરિયાદ કેસ નંબર ૪૬૪૮૮/૨૦૦૮ માં, તેને પ્રદર્શન-૫૪ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યું છે અને નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે:

"આજે વહીવટકર્તા આઈ રોહિત પટેલ રણછોડે મસાલા ભાગીદાર છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓ ઊભી થવાને કારણે, મેં મારા જૂથમાંથી ₹ ૨૨,૫૦૦,૦૦૦-(રૂપિયા બાવીસ હજાર પચાસ હજાર માત્ર-sic) લીધા છે જે શશિમોહન ગોચંકાને ચૂકવવાના છે.

તેના સંદર્ભમાં આજે મેં કોર્પોરેશન બેંક, અલકાપુરી શાખાના ૭૬૩૩૪૬ થી ૭૬૨૨૫૨ સુધીના સાત (૭) ચેક આપ્યા છે, જેની રકમ ૨૨,૫૦,૦૦૦-(માત્ર બાવીસ લાખ પચાસ હજાર રૂપિયા) તારીખો છે: (૧) ૦૧/૪/૦૮, (૨) ૦૧/૦૫/૦૮ (૩) ૦૧/૦૭/૦૮, (૪) ૦૧/૦૮/૦૮ (૫) ૦૧/૧૦/૦૮ (૬) ૦૧/૧૧/૦૮ (૭) ૦૧/૧૨/૦૮ જેનું ખાતું ૪૦૦૦૭ છે.

સૌથી પહેલા આ ચેક આપવામાં આવ્યા હતા પરંતુ વરસાદી પાણી ભરાવાને કારણે ઉપરોક્ત ચેક ધોવાઈ ગયા હોવાથી (૭) ચેક ફરીથી આપવામાં આવ્યા છે જે મને સ્વીકાર્ય છે.

૧૮.૬ આ બાબતની હકીકત એ છે કે અપીલકર્તા ઉપરોક્ત લખાણ પર તેમની સહીનો ઇનકાર કરી શક્યો ન હતો, પરંતુ શ્રી જગદીશભાઈ સાથે ખાલી સ્ટેમ્પ પેપર પર તેમની સહીઓ ઉપલબ્ધ હોવાનું સૂચવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ સૂચન ખૂબ દૂર છે અને સ્વીકારવા માટે ખૂબ અનિશ્ચિત છે. અપીલકર્તાએ ખાલી સ્ટેમ્પ પેપર પર સહી કરવાનું કોઈ નક્કર કારણ ઉપલબ્ધ નથી. તે પણ નિર્વિવાદ છે કે ચેક નંબર, બેંકનું નામ અને એકાઉન્ટ નંબર જેવી તમામ સંબંધિત વિગતો સાથે તેમાં ઉલ્લેખિત ચેક એ જ ચેકના છે જે આ ફરિયાદના કેસોની વિષયવસ્તુ બનાવે છે. ઉપરોક્ત દસ્તાવેજ પર તારીખ ૨૧/૦૩/૨૦૦૭ છે અને ચેક પોસ્ટ-ડેટ હતા, જે ૦૧/૦૪/૨૦૦૮ થી શરૂ થાય છે અને ૦૧/૧૨/૨૦૦૮ પર સમાપ્ત થાય છે. આ લેખનને વિચારણાથી કાઢી નાખવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી.

૧૮.૭ અપીલકર્તા વતી પ્રકાશિત થયેલ પરિબળો પૈકીનું એક પરિબળ એ છે કે ઉપરોક્ત લેખિતમાં ફરિયાદીની સહી નથી પરંતુ તેના બદલે તે શ્રી જગદીશભાઈની સહી ધરાવે છે. જો ઉપરોક્ત લેખિતમાં ફરિયાદીની સહી ન હોય તો અમને કંઈ અસામાન્ય અથવા વાંધાજનક લાગતું નથી. ઉપરોક્ત લેખન પક્ષકારો દ્વારા હસ્તાક્ષર કરવા માટેના કોઈ પણ દ્વિપક્ષી કરારની પ્રકૃતિમાં નથી. તે આરોપી-અપીલકર્તા દ્વારા દેવુંના અસ્તિત્વ વિશે સ્વીકૃતિના સ્વરૂપમાં લખાયેલું હતું; ફરિયાદીને તે ચૂકવવાની તેની જવાબદારી વિશે; તેણે સાત પોસ્ટ-ડેટ ચેક જારી કર્યા હોવા વિશે; આવા ચેકની વિગતો વિશે; અને એ હકીકત વિશે કે અગાઉ આપવામાં આવેલા ચેક વરસાદના પાણી ભરાવામાં ધોવાઈ ગયા હતા. દેખીતી રીતે, આ લેખન, તેના સ્પષ્ટ મૂલ્યને મૂલ્યવાન બનાવવા માટે,

આરોપીની સહીઓ હોવી જરૂરી હતી, જે તે કરે છે.આવા દસ્તાવેજની અધિકૃતતામાં વધારો કરવા માટે તેનો સાક્ષી હોવો અસામાન્ય નથી; અને, પક્ષકારોની સ્થિતિ અને સંબંધોમાં, શ્રી જગદીશભાઈ આ હેતુ માટે શ્રેષ્ઠ સાક્ષી હોત.તેથી, આ દસ્તાવેજ પર તેમની સહીઓ તેના સાક્ષી તરીકે જોવા મળે છે.આ દસ્તાવેજને વિચારણા બહાર નકારી શકાય નહીં અને આ લેખનને અસ્તિત્વમાં રાખીને, સંભાવનાઓનું પ્રાધાન્ય આરોપી-અપીલકર્તા સામે ભારે છે.

૧૯. અહીં ઉપર, અમે ટ્રાયલ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટના તારણોની વિગતવાર તપાસ કરી છે અને નિષ્કર્ષ કાઢવામાં કોઈ ખચકાટ નથી કે વર્તમાન કેસ સ્પષ્ટ રીતે એક એવો કેસ હતો જેમાં ટ્રાયલ કોર્ટનો નિર્ણય વિકૃતિ અને અભિગમની મૂળભૂત ભૂલથી પીડિત હતો; અને ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદાને ઉલટાવવામાં હાઈકોર્ટને ન્યાયી ઠેરવવામાં આવી હતી.ટ્રાયલ કોર્ટની ટિપ્પણીઓ કે લોન આગળ વધારવા માટે પ્રતિવાદી પાસે ભંડોળના સ્ત્રોતને દર્શાવવા માટે કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવા નથી, અથવા પ્રતિવાદીએ કચ્છા નોંધોની રસીદના રૂપમાં વ્યવહાર રેકૉર્ડ કર્યો નથી, અથવા ફરિયાદી અને તેના સાક્ષીના નિવેદનમાં વિસંગતતાઓ હતી, અથવા ફરિયાદનો સાક્ષી તથ્યો વગેરે વિશે વધુ જાણતો હતો, જો આ બાબતની તપાસ ફરિયાદ પરની જવાબદારીના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી હોત તો તે સુસંગત હોત જેથી તેનો કેસ વાજબી શંકાની બહાર સાબિત કરી શકાય.આ વિચારણાઓ અને અવલોકનો એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ના આધારે ફરિયાદીની તરફેણમાં અસ્તિત્વમાં રહેલી ધારણા સાથે સુસંગત નથી. પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી કે આવી ધારણાનું પરિણામ એ છે

કે કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવા દેવાની હાજરી ફરિયાદીની તરફેણમાં હોવાનું માનવામાં આવે છે. જ્યારે આવી ધારણા કરવામાં આવે છે, ત્યારે રસીદો અથવા ખાતાઓના રૂપમાં દસ્તાવેજી પુરાવાના અભાવ અથવા ભંડોળના સ્ત્રોતને લગતા પુરાવાના અભાવને લગતા પરિબળો તપાસ કરતી વખતે સુસંગત વિચારણાના ન હતા કે શું આરોપી ધારણાને રદિયો આપી શક્યો છે કે નહીં. ફરિયાદી અને સાક્ષીના નિવેદનમાં કોઈ તફાવત હોવા અંગેના અન્ય અવલોકનો; અથવા તારીખો અને ચેકની અન્ય વિગતો વિશેની માહિતીનો અભાવ; અથવા ફરિયાદકર્તાનું કાર્યાલય ૮મા માળે હોવા છતાં વરસાદમાં અગાઉના ચેક ધોવા એ પણ અપીલકર્તાના સંભવિત બચાવની વિચારણા માટે અપ્રસ્તુત પરિબળો હતા. તેવી જ રીતે, ફરિયાદીએ લોનની રકમ ₹ ૨૨,૫૦,૦૦૦ હોવાનો આક્ષેપ કર્યો હતો—અને સાત ચેક ₹ ૩,૦૦,૦૦૦—દરેક ₹ ૧,૫૦,૦૦૦ ની ખાધ તરફ દોરી જાય છે—તે પરિબળ આ બાબતમાં સામેલ વાસ્તવિક પ્રશ્નોના નિર્ધારણના હેતુ માટે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય પણ નથી. કદાચ, જો ચેકની કુલ રકમ લોનની કથિત રકમ કરતાં વધી ગઈ હોય, તો થોડી શંકા ઊભી થઈ હશે, પરંતુ, વર્તમાન બાબતમાં, ૭ ચેકની કુલ રકમ લોનની રકમ કરતાં ઓછી છે. નોંધપાત્ર રીતે, લોનની ચોક્કસ રકમ (રૂ. ૨૨,૫૦,૦૦૦—) આરોપી—અપીલકર્તા દ્વારા તારીખ ૨૧/૦૩/૨૦૧૭ ની ઉપરોક્ત સ્વીકૃતિમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવી હતી.

૨૦. ટ્રાયલ કોર્ટના આદેશને ધ્યાનમાં રાખીને, એવું નોંધવામાં આવે છે કે ટ્રાયલ કોર્ટે માત્ર 'શંકાના સર્જન' ના આધારે નિર્દોષ જાહેર કરવાનો આદેશ પસાર કર્યો હતો. અમારું માનવું છે કે ટ્રાયલ

કોર્ટે ખોટી ધારણા પર કાર્યવાહી કરી હોવાનું જણાય છે કે માત્ર અસ્વીકાર અથવા માત્ર શંકા પેદા કરીને, અપીલકર્તાએ એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ દ્વારા કલ્પના કરાયેલી ધારણાને સફળતાપૂર્વક નકારી કાઢી હતી. એન. આઈ. અધિનિયમની યોજનામાં માત્ર શંકાનું સર્જન પૂરતું નથી.

૨૧. ઉપરોક્ત ફકરામાં ચર્ચાનું પરિણામ એ છે કે ટ્રાયલ કોર્ટે જે મુખ્ય વિચારણાઓ પર આગળ વધવાનું પસંદ કર્યું છે તે સ્પષ્ટપણે તેના અભિગમની મૂળભૂત ભૂલ દર્શાવે છે, જ્યાં ધારણા કર્યા પછી પણ, તે એવી રીતે આગળ વધ્યું હતું કે જાણે ફરિયાદીએ તેનો કેસ વાજબી શંકાની બહાર સાબિત કરવાનો હોય. ટ્રાયલ કોર્ટની મૂળભૂત ખામી હોવાથી, ઉચ્ચ અદાલતે ગેરકાયદેસર રીતે કામ કર્યું હોવાનું અથવા નિર્દોષ જાહેર કરવાના ચુકાદાને ઉલટાવીને તેના અધિકારક્ષેત્રને વટાવી દીધું હોવાનું ન કહી શકાય. અહીં ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, વર્તમાન બાબતમાં, ઉચ્ચ અદાલતે ટ્રાયલ કોર્ટના મંતવ્યોને પ્રમાણિકતાપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં લીધા છે અને સંપૂર્ણ રીતે રેકૉર્ડ પરના પુરાવાઓની તપાસ કર્યા પછી જાણવા મળ્યું છે કે ટ્રાયલ કોર્ટના તારણો વિકૃતિ દ્વારા દૂષિત છે. તેથી, ઉચ્ચ અદાલતની દખલગીરી અનિવાર્ય હતી; તેના બદલે આ બાબતના ન્યાયી અને યોગ્ય નિર્ણય માટે કરવી પડી હતી.”

૯.૫.સુમેતી સુમેતી વિજ વિરુદ્ધ મેસર્સ પેરામાઉન્ટ ટેક ફેબ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ [૨૦૨૧ (ઓ) એ. આઈ. આર. (એસ.સી.) ૧૨૮૧] ના કેસમાં હાઈકોર્ટ દ્વારા નિર્દોષ જાહેર કરવાના ચુકાદાને ઉલટાવી દેવામાં આવ્યો હતો. અપીલકર્તાએ ફક્ત

સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૩૧૩ હેઠળ પોતાનું નિવેદન નોંધ્યું હતું અને ચેક વિચારણા માટે જારી કરવામાં આવ્યા હોવાની ધારણાને નકારી કાઢવા માટે કોઈ પુરાવા રજૂ કર્યા નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે એકવાર હકીકતો રેકૉર્ડ પર આવ્યા પછી તેની પુષ્ટિ થઈ નથી અને તેની સામે ફરિયાદમાં દેખાતા ગુનાહિત સંજોગોને સમજાવવા માટે અપીલકર્તાના બચાવના કોઈ નક્કર પુરાવા સાથે રેકૉર્ડ પરના પુરાવા સાથે સમર્થિત છે, વિવાદિત ચુકાદામાં ઉચ્ચ અદાલત દ્વારા કોઈ ભૂલ કરવામાં આવી નથી, અને અપીલકર્તાને કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુના માટે યોગ્ય રીતે દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો છે અને આ અદાલતની દખલગીરીની જરૂર નથી. અદાલતે એવું માન્યું હતું કે કાયદાની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં વિચારણા કરવાની ધારણા કરવાનો આદેશ છે અને એન. આઈ. એ. ની કલમ ૧૩૮ના સંદર્ભમાં કોઈ પણ દેવું અથવા જવાબદારી ચૂકવવા માટે ચેક જારી કરવામાં આવ્યો ન હતો તેવી ધારણાને રદિયો આપવા માટે ચેક જારી કરવાના પુરાવા પર આરોપીઓને જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. તેણે એવું પણ માન્યું હતું કે કલમ ૧૩૮ હેઠળની કાર્યવાહી અર્ધ-ફોજદારી પ્રકૃતિની છે અને અન્ય ફોજદારી કેસોમાં નિર્દોષ જાહેર કરવા માટે લાગુ પડતા સિદ્ધાંતો આ કાયદા હેઠળ સ્થાપિત થયેલા કેસોમાં લાગુ પડતા નથી. તેવી જ રીતે, કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ, એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે ચેક ધારકને કોઈ પણ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક મુક્તિ માટે ચેક પ્રાપ્ત થયો છે અને આવી ધારણાને રદિયો આપવા માટે, આરોપી દ્વારા

હકીકતો રજૂ કરવી આવશ્યક છે, જે સંભાવનાના પ્રાધાન્ય પર સાબિત થવી આવશ્યક છે. ફરિયાદી દ્વારા બે અલગ અલગ કાનૂની નોટિસો આપવામાં આવી હતી જે અપીલકર્તા દ્વારા યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હતી અને નોટિસો પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ, અપીલકર્તાએ નોટિસોનો જવાબ આપ્યો ન હતો કે ૧૫ દિવસના વૈધાનિક સમયગાળાની અંદર ચુકવણી કરી ન હતી. અદાલતે એવું પણ માન્યું હતું કે સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલ આરોપીનું નિવેદન બચાવનો નક્કર પુરાવો નથી, પરંતુ માત્ર આરોપીઓને ફરિયાદી કેસમાં હાજર રહેલા ગુનાહિત સંજોગો સમજાવવાની તક છે. ચેક વિચારણા માટે જારી કરવામાં આવ્યા હોવાની ધારણાને નકારી કાઢવા માટે કોઈ પુરાવા નથી. તદ્દનુસાર અરજીઓ રદ કરવામાં આવી હતી.

“૧૨. તાત્કાલિક કેસમાં, અપીલકર્તાએ માત્ર સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ પોતાનું નિવેદન નોંધ્યું છે, અને ચેક વિચારણા માટે જારી કરવામાં આવ્યા હોવાની ધારણાને રદિયો આપવા માટે કોઈ પુરાવા રજૂ કર્યા નથી. એકવાર હકીકતો રેકૉર્ડ પર આવ્યા પછી તેની સામે ફરિયાદમાં દેખાતા ગુનાહિત સંજોગોને સમજાવવા માટે અપીલકર્તાના બચાવના કોઈ નક્કર પુરાવા સાથે રેકૉર્ડ પરના પુરાવા સાથે અસંબંધ અને સમર્થિત રહ્યા પછી, હાઈકોર્ટ દ્વારા વિવાદિત ચુકાદામાં કોઈ ભૂલ કરવામાં આવી નથી, અને અપીલકર્તાને કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુના માટે યોગ્ય રીતે દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો છે અને તેને આ અદાલતની દખલની જરૂર નથી.

૧૪. કાયદાની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં વિચારણા કરવાની ધારણા કરવાનો આદેશ છે અને ચેક જારી કરવાના પુરાવા પર આરોપીની જવાબદારી એ ધારણાને નકારી કાઢે છે કે ચેક કાયદાની કલમ ૧૩૮ ની શરતોમાં કોઈ દેવું અથવા જવાબદારીની ચૂકવણી માટે જારી કરવામાં આવ્યો ન હતો, જે નીચે મુજબ છે: “૧૩૮. ખાતામાં ભંડોળની અપૂર્ણતા વગેરે માટે ચેકનું અપમાન.—જો કોઈ વ્યક્તિએ કોઈ બેંક સાથે રાખેલા ખાતા પર કોઈ પણ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે ચૂકવણી માટે તે ખાતામાંથી અન્ય વ્યક્તિને કોઈ પણ રકમની ચૂકવણી માટે બેંક સાથે દોરેલો કોઈ ચેક બેંક દ્વારા ચૂકવવામાં ન આવે, તો તે ખાતાની ક્રેડિટમાં રહેલી રકમ ચેકનું સન્માન કરવા માટે અપૂરતી છે અથવા તે બેંક સાથે કરવામાં આવેલા કરાર દ્વારા તે ખાતામાંથી ચૂકવવા માટે ગોઠવવામાં આવેલી રકમ કરતાં વધી ગઈ છે, તો આવી વ્યક્તિએ ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવશે અને આ અધિનિયમની અન્ય કોઈ જોગવાઈઓ પર પૂર્વગ્રહ વિના તેને ૮ વર્ષની કેદની સજા કરવામાં આવશે. એક મુદત કે જે બે વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય છે], અથવા દંડ કે જે ચેકની રકમ કરતાં બમણી થઈ શકે છે, અથવા બંને સાથે:

પરંતુ આ કલમમાં સમાવિષ્ટ કંઈપણ લાગુ પડશે નહીં સિવાય કે –

(એ) ચેક જે તારીખે કાઢવામાં આવ્યો હોય તે તારીખથી છ મહિનાના સમયગાળાની અંદર અથવા તેની માન્યતાના સમયગાળાની અંદર, જે પણ પહેલાં હોય, બેંકને રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય;

(બી) ચૂકવનાર અથવા ધારક, કેસ હોય તે પ્રમાણે, ચેકની નિયત સમયગાળામાં, ચેક ઉપાડનારને બેંકમાંથી ચેક પરત કરવા અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થયાના [ત્રીસ દિવસની અંદર] લેખિતમાં નોટિસ આપીને આ રકમની ચુકવણી કરવાની માંગ કરે છે; અને

(સી) આવા ચેકનો ઉપાડનાર, ચેકની પ્રાપ્તિના પંદર દિવસની અંદર, ચેકના યોગ્ય સમયે, પ્રાપ્તકર્તાને અથવા, કેસ હોય તે રીતે, ધારકને કહેવાતી રકમની ચુકવણી કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

સમજૂતી.—આ વિભાગના હેતુઓ માટે, "દેવું અથવા અન્ય જવાબદારી" નો અર્થ કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવું દેવું અથવા અન્ય જવાબદારી છે."

૧૬. તે સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળની કાર્યવાહી પ્રકૃતિમાં અર્ધ-ગુનાહિત છે, અને અન્ય ફોજદારી કેસોમાં નિર્દોષ જાહેર કરવા માટે લાગુ પડતા સિદ્ધાંતો આ કાયદા હેઠળ સ્થાપિત થયેલા કેસોમાં લાગુ પડતા નથી.

૧૭. તેવી જ રીતે, કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ, એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે ચેક ધારકને કોઈપણ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક મુક્તિ માટે ચેક પ્રાપ્ત થયો છે. આ ધારણાને રદિયો આપવા માટે, આરોપી દ્વારા હકીકતો રજૂ કરવી આવશ્યક છે, જે સંભાવનાના પ્રાધાન્ય (ફોજદારી ગુનાઓના કિસ્સામાં વાજબી શંકાની બહાર નહીં) પર સાબિત થવી આવશ્યક છે. રોહિતભાઈ જીવનલાલ પટેલ વિરુદ્ધ ગુજરાત

રાજ્ય અને અન્ય કેસમાં, આ અદાલતે કાયદાની કલમ ૧૩૮ અને ૧૩૯ ના અવકાશની તપાસ કરી છે, જે નીચે મુજબ છે: “૧૫. અત્યાર સુધી એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળ ધારણા કરવા માટેના મૂળભૂત ઘટકોના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે, તે સ્પષ્ટ છે કે અપીલકર્તા-આરોપી ફરિયાદીની તરફેણમાં લેવામાં આવેલા ચેક પર તેની સહીને નકારી શક્યો ન હતો. ઉપરોક્ત ચેક તેમની માન્યતાના સમયગાળાની અંદર સંબંધિત બેંકને રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા અને બેલેન્સ અપૂરતું હોવાના કારણે અથવા ખાતું બંધ હોવાના કારણે ચૂકવણી વગર પરત કરવામાં આવ્યા હતા. કલમ ૧૩૮ અને કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ ના તમામ મૂળભૂત ઘટકો રેકૉર્ડની સપાટી પર સ્પષ્ટ છે. ટ્રાયલ કોર્ટે પણ આ હકીકતોની સભાનપણે નોંધ લીધી હતી અને જરૂરી ધારણા તૈયાર કરી હતી. તેથી, એવું માનવું જરૂરી છે કે પ્રશ્નમાં રહેલા ચેક વિચારણા માટે દોરવામાં આવ્યા હતા અને ચેક ધારક એટલે કે ફરિયાદીએ હાલના દેવાની ચૂકવણીમાં તે જ મેળવ્યા હતા. તેથી, આવી ધારણાને રદિયો આપવા માટે સંભવિત બચાવ સ્થાપિત કરવાની જવાબદારી અપીલકર્તા આરોપી પર મૂકવામાં આવે છે.

.....

૧૭. સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યને લગતા પાસાઓ પર, આરોપીએ આવા તથ્યો અને એવા સંજોગો રેકૉર્ડ પર લાવવા પડે છે કે જે કોર્ટને એવા નિષ્કર્ષ પર દોરી શકે કે કાં તો વિચારણા અસ્તિત્વમાં ન હતી અથવા તેની ગેરહાજરી એટલી સંભવિત હતી કે એક સમજદાર વ્યક્તિ, કેસની પરિસ્થિતિઓમાં, અરજી પર કાર્યવાહી કરશે કે વિચારણા અસ્તિત્વમાં નહોતું. આ અદાલતે વારંવાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આરોપી દ્વારા તેનો બોજો ઉપાડવા માટે પૂરતા નકારાત્મક પુરાવા ન હોવા છતાં, માત્ર અસ્વીકાર એ એન.

આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળ કલ્પના કરાયેલ ખંડનની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરશે નહીં. આ અદાલતે કુમાર એક્સપોર્ટ્સ [કુમાર એક્સપોર્ટ્સ વિરુદ્ધ શર્મા કાર્પોર્ટ્સ, (૨૦૦૯) ૨ એસ. સી. સી. ૫૧૩] ૪ (૨૦૧૯) ૧૮ એસ. સી. સી. ૧૦૬ માં સિદ્ધાંતો દર્શાવ્યા હતા.

“૨૦. કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળની સુનાવણીમાં આરોપી પાસે બે વિકલ્પો છે.તે ક્યાં તો બતાવી શકે છે કે વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નહોતું અથવા કેસના ચોક્કસ સંજોગોમાં વળતર અને દેવુંનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત નથી કે એક સમજદાર વ્યક્તિએ એવું માનવું જોઈએ કે કોઈ વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નથી.કાયદાકીય ધારણાઓને રદિયો આપવા માટે આરોપી પાસેથી ફોજદારી સુનાવણીમાં ફરિયાદી પાસેથી અપેક્ષા મુજબ વાજબી શંકાથી આગળ પોતાનો બચાવ સાબિત કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી.આરોપી એ સાબિત કરવા માટે સીધો પુરાવો રજૂ કરી શકે છે કે પ્રશ્નમાં નોંધ વિચારણા દ્વારા સમર્થિત ન હતી અને તેના દ્વારા ચૂકવવા માટે કોઈ દેવું અથવા જવાબદારી નહોતી.જો કે, અદાલતે દરેક કેસમાં આગ્રહ રાખવાની જરૂર નથી કે આરોપીએ સીધા પુરાવા આપીને વિચારણા અને દેવુંના અસ્તિત્વને નકારી કાઢવું જોઈએ કારણ કે નકારાત્મક પુરાવાઓનું અસ્તિત્વ ન તો શક્ય છે અને ન તો તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે.તે જ સમયે, તે સ્પષ્ટ છે કે દેવાની વિચારણા અને અસ્તિત્વનો સ્પષ્ટ ઇનકાર, દેખીતી રીતે આરોપીના હેતુને પૂર્ણ કરશે નહીં.સાબિતીનો બોજ ફરિયાદીને ટ્રાન્સફર કરવા માટે કંઈક જે સંભવિત છે તે રેકૉર્ડ પર લાવવું પડશે.ધારણાઓને ખોટી સાબિત કરવા માટે, આરોપીઓએ આવા તથ્યો અને સંજોગો રેકૉર્ડ પર લાવવા જોઈએ, જેના પર

વિચારણા કર્યા પછી, અદાલત કાં તો એવું માની શકે છે કે વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નહોતું અથવા તેમની ગેરહાજરી એટલી સંભવિત હતી કે એક સમજદાર માણસ કેસના સંજોગોમાં, દલીલ પર કાર્યવાહી કરશે કે તે અસ્તિત્વમાં નથી. પ્રશ્નમાં નોંધ વિચારણા દ્વારા સમર્થિત ન હતી અથવા તેણે કોઈ દેવું અથવા જવાબદારી લીધી ન હતી તે સાબિત કરવા માટે સીધા પુરાવા રજૂ કરવા ઉપરાંત, આરોપી પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા પર પણ આધાર રાખી શકે છે અને જો આ રીતે આધાર રાખેલા સંજોગો અનિવાર્ય હોય, તો તેવી જ રીતે બોજ ફરીથી ફરિયાદી પર આવી શકે છે. આરોપી હકીકતોની ધારણાઓ પર પણ આધાર રાખી શકે છે, ઉદાહરણ તરીકે, કાયદાની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળ ઉદ્ભવતા અનુમાનોને રદિયો આપવા માટે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૧૪ માં ઉલ્લેખિત.

૨૧. આરોપી પાસે પુરાવા આપીને અથવા કેટલાક સ્પષ્ટ અને અપવાદરૂપ કેસોમાં, ફરિયાદી દ્વારા નિર્ધારિત કેસમાંથી, એટલે કે ફરિયાદમાં કરવામાં આવેલા દાવાઓ, વૈધાનિક નોટિસમાં દર્શાવવામાં આવેલા કેસ અને સુનાવણી દરમિયાન ફરિયાદી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવા દ્વારા વળતર અને દેવું અથવા જવાબદારીનું અસ્તિત્વ ન હોવાનું સાબિત કરવાનો વિકલ્પ પણ છે. એકવાર આવા ખંડન પુરાવા અદાલત દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે અને સ્વીકારવામાં આવે, પછી કેસના તમામ સંજોગો અને સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યને ધ્યાનમાં રાખીને, પુરાવાનો બોજ ફરિયાદી પર પાછો ફરે છે અને તેથી, કાયદાની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ હેઠળની ધારણાઓ ફરીથી ફરિયાદીના બચાવમાં નહીં આવે.”

આ અદાલત દ્વારા ઉત્તમ રામ વિરુદ્ધ દેવિન્દર સિંહ હુદાન અને અન્ય ૫ કેસમાં વધુ વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

૧૯. ત્યારબાદ, ફરિયાદી દ્વારા બે અલગ-અલગ કાનૂની નોટિસો આપવામાં આવી હતી જે અપીલકર્તા દ્વારા યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હતી અને ઉપરોક્ત નોટિસો પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ, અપીલકર્તાએ નોટિસોનો જવાબ આપ્યો ન હતો કે પંદર દિવસના વૈધાનિક સમયગાળાની અંદર કોઈ ચુકવણી કરી ન હતી અને તે પછી જ, ફરિયાદકર્તા દ્વારા અપીલકર્તા-આરોપી સામે કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ બે અલગ-અલગ ફરિયાદો દાખલ કરવામાં આવી હતી.

૨૧. તે સિવાય, જ્યારે ફરિયાદીએ તેની ફરિયાદોના સમર્થનમાં આ તમામ દસ્તાવેજો રજૂ કર્યા અને તેના સમર્થનમાં ત્રણ સાક્ષીઓનું નિવેદન નોંધ્યું, ત્યારે અપીલકર્તાએ સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ તેનું નિવેદન નોંધ્યું છે, પરંતુ કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ઉપલબ્ધ તેના બચાવના સમર્થનમાં ધારણાને નકારી કાઢવા અથવા રદિયો આપવા માટે પુરાવા રેકૉર્ડ કરવામાં નિષ્ફળ રહી છે. સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલ આરોપીનું નિવેદન બચાવનો મૂળ પુરાવો નથી, પરંતુ આરોપીના ફરિયાદી કેસમાં દેખાતા ગુનાહિત સંજોગો સમજાવવા માટે માત્ર એક તક છે.તેથી, એક વિચારણા માટે જારી કરવામાં આવ્યા હોવાની ધારણાને નકારી કાઢવા માટે કોઈ પુરાવા નથી.

૨૪. આપેલ સંજોગોમાં, ઉચ્ચ અદાલતે, અમારા મતે, અપીલકર્તાના અપરાધના તારણને નોંધવામાં અને તેના વિવાદિત ચુકાદા હેઠળ કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ કરવામાં આવેલા ગુના માટે તેને દોષિત ઠેરવવામાં કોઈ ભૂલ કરી નથી, જે અમારા માનવામાં આવે તે રીતે, વધુ હસ્તક્ષેપની જરૂર નથી. પરિણામે, અપીલમાં કોઈ તથ્ય નથી અને તે મુજબ તેને ફગાવી દેવામાં આવે છે.”

૯.૬.શ્રી કોર્પોરેશન વિરુદ્ધ અનિલભાઈ પૂરનભાઈ બંસલ [૨૦૧૮ (૨) ૭. એલ. એચ. ૧૦૫] ના કેસમાં આ અદાલતે એ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો હતો કે "નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ શું થાય છે, જે એવા કિસ્સામાં ઊભો થયો હતો કે જ્યાં ચેકના દોરનારની સ્વીકૃત જવાબદારીમાં ઘટાડો થાય છે, કારણ કે તેણે જારી કર્યા પછી, પરંતુ પ્રશ્નમાં ચેકની રજૂઆત પહેલાં આંશિક ચૂકવણી કરી હતી. કોર્ટે આ રીતે ચુકાદો આપ્યો હતો:—

“૨૨. નેગોશિએબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ સજાપાત્ર ગુનાના ઘટકો નીચે મુજબ છે:—

(૧) કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા બેન્કર સાથે તેના દ્વારા જાળવવામાં આવેલા ખાતા પર ચેક કાઢવો, તે ખાતામાંથી અન્ય વ્યક્તિને કોઈ પણ દેવું અથવા જવાબદારી સંપૂર્ણ/આંશિક રીતે ચૂકવવા માટે ચૂકવણી કરવી,

(૨) ચુકવણીકાર અથવા ધારક દ્વારા નિયત સમયે બેંકને ચેકની રજૂઆત,

(૩) ડ્રોઅરની ક્રેડિટમાં પૂરતા ભંડોળની અછત અથવા ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમ ચૂકવવા માટે બેન્કર સાથેની કોઈપણ વ્યવસ્થા માટે ડ્રાઉઇ બેંક દ્વારા ચૂકવવામાં આવેલ ચેક પરત કરવો,

(૪) ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગ કરતા ચેક પરત કરવા અંગે બેંકમાંથી ચુકવણીકાર દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત થયાના ૧૫ દિવસની અંદર ચેકના ડ્રોઅરને લેખિત નોટિસ આપવી,

(૫) નોટિસ મળ્યાના ૧૫ દિવસની અંદર ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમની ચેક મેળવનાર અથવા ધારકને ચેકના નિયત સમયગાળામાં ચુકવણી કરવામાં ડ્રોઅરની નિષ્ફળતા.

૨૩. જે પ્રશ્ન વિચારણા માટે આવે છે તે એ છે કે "એક કેસમાં નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ શું થાય છે જ્યાં ચેકના ડ્રોઅરની સ્વીકૃત જવાબદારીમાં ઘટાડો થાય છે, તેના દ્વારા કરવામાં આવેલી આંશિક ચુકવણીને કારણે, જારી કર્યા પછી પરંતુ તે પહેલાં પ્રશ્નમાં ચેકની રજૂઆત.તેમાં કોઈ શંકા નથી કે "નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ એ થશે કે જો ચેકની રજૂઆતની તારીખે ડ્રોઅર દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર રકમ ચેકની રકમ કરતાં વધારે હોય તો માત્ર "ચેકની રકમ". પરંતુ, શું એમ કહી શકાય કે "નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ હંમેશા "ચેકની રકમ" થાય છે, ભલે તે ડ્રોઅરની વાસ્તવિક જવાબદારી હોય "ચેક લખવાના બાકી રહેલા તમામ કેસ કાયદાઓ

તેના દ્વારા દેવાની ચૂકવણી અથવા જવાબદારીને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલી કેટલીક ચૂકવણીને કારણે ઘટાડવામાં આવ્યા હોય, જેના માટે ચેક જારી કરવામાં આવ્યો હતો. જો એવું માનવામાં આવે કે "નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ દરેક કિસ્સામાં ચેકની રકમ હોવો જરૂરી છે, તો ચેક ઉપાડનારે ચેક મેળવનારને તેના દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર સ્વીકૃત રકમ કરતાં વધુની વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી રહેશે. જો તે ચેકની સંપૂર્ણ રકમની વ્યવસ્થા કરી શકતો નથી, તો તે નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ સજાપાત્ર ગુના માટે દોષિત ગણાશે. દેખીતી રીતે, વિધાનસભાનો આ ઇરાદો કોઈ વ્યક્તિને સજા માટે જવાબદાર બનાવવાનો ન હોઈ શકે, ભલે તેણે ખરેખર તેના દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર રકમની ચૂકવણી માટે જરૂરી વ્યવસ્થા કરી હોય. જો ચેક લેનારને તેના દ્વારા વાસ્તવમાં ચૂકવવાપાત્ર રકમ કરતાં વધુ ચૂકવણી કરવામાં આવે, તો અનિવાર્ય પરિણામ એ આવશે કે તેણે ચૂકવેલ વધારાની રકમની વસૂલાત માટે ચેક લેનારનો પીછો કરવો પડશે. તેથી, મને એ અભિપ્રાય સ્વીકારવો મુશ્કેલ લાગે છે કે ચેક જારી કર્યા પછી કરવામાં આવેલી કેટલીક ચૂકવણીઓને કારણે, જો ચેક ઉપાડનારની સ્વીકૃત જવાબદારી ઓછી થઈ ગઈ હોય, તો પણ પ્રાપ્તકર્તા સંપૂર્ણ રકમનો ચેક ઉપાડનારના બેંકરને રોકડમાં ફેરવવા માટે રજૂ કરવાનો હકદાર રહેશે અને જો ભંડોળની અછતને કારણે આવા ચેકનું અપમાન કરવામાં આવે, તો તે નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ સજાપાત્ર ગુના માટે દોષિત ગણાશે.

૨૪. ઉપરોક્ત દ્રષ્ટિકોણ અપનાવતી વખતે, હું તેની અસરોથી વાકેફ છું. નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ

તેની જવાબદારીમાંથી બહાર નીકળવાના હેતુથી જ ચેકની રકમના એક ભાગની ચુકવણી કરી શકે છે. પરંતુ, ચેક મેળવનાર દ્વારા તેને સરળતાથી ટાળી શકાય છે, કાં તો ડ્રોઅર પાસેથી ઘટાડેલી રકમનો ચેક લઈને અથવા તેને મળેલી આંશિક ચુકવણીને સ્વીકારીને ચેક પર એન્ડોર્સમેન્ટ કરીને અને પછી તેને બાકી અને ચૂકવવાપાત્ર બાકીની રકમને રોકડમાં ફેરવવા માટે ચેક રજૂ કરીને. હકીકતમાં, નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૫૬ ખાસ કરીને આંશિક ચુકવણીના કિસ્સામાં નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ પર સમર્થનની જોગવાઈ કરે છે અને ત્યારબાદ બાકીની રકમ માટે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ પર વાટાઘાટો કરી શકાય છે. તેથી, ચેક મેળવનાર ચેક જારી કર્યા પછી કરવામાં આવેલી આંશિક ચુકવણી માટે ક્રેડિટ આપ્યા પછી માત્ર તેટલી જ રકમની ચુકવણી માટે ચેક રજૂ કરવા માટે ખુલ્લો રહેશે. જોસેફ સારથો વિરુદ્ધ ગોપીનાથન નાયર, ૨૦૦૮ (૨) ગુનાઓ ૪૬૩ (કેરળ) માં કેરળ હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચે પણ મારા દ્વારા લેવામાં આવેલો મત લીધો હતો. હું થોડા સમય પછી જોસેફ (ઉપરોક્ત) માં કેરળ હાઈકોર્ટના નિર્ણયની ચર્ચા કરીશ. સુપ્રીમ કોર્ટે રાહુલ બિલ્ડર્સ વિરુદ્ધ અરિહંત ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ એન્ડ બીજા (૨૦૦૮) ૨ એસ. સી. સી. ૩૨૧ કેસમાં નોંધ્યું છે કે, નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ દંડાત્મક જોગવાઈઓને લાગુ કરવાની કલ્પના કરે છે, જેનો કડક અર્થ કાઢવાની જરૂર છે. તેથી, જો આ બાબતમાં બે મંતવ્યો શક્ય હોય તો પણ, કોર્ટે તે દ્રષ્ટિકોણની તરફેણમાં ઝુકવું જોઈએ જે આરોપી માટે ફાયદાકારક છે. આ વધુ સાચું છે, જ્યારે આ પ્રકારનો દ્રષ્ટિકોણ આ ફોજદારી જવાબદારીને લાગુ કરવા પાછળના કાયદાકીય ઉદ્દેશને પણ આગળ વધારશે.

૨૫. મને ખબર છે કે કુલ રૂ. ૧,૦૮,૪૩,૭૬૬/- ની જવાબદારીમાંથી માત્ર રૂ. ૧૨,૪૦,૦૦૦/- જેટલી જવાબદારી ચૂકવવામાં આવી હતી. ૯૬,૦૩,૭૬૬/- ની રકમ હજુ પણ અરજદારો દ્વારા ફરિયાદીને ચૂકવવાપાત્ર અને બાકી હતી. જોકે, મારો મત છે કે રકમની માત્રા આ કેસમાં સુસંગત પરિબળ નહીં હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શું નોંધપાત્ર રકમ ચૂકવવામાં આવી હતી અથવા ઓછી રકમ ચૂકવવામાં આવી હતી. માંગની નોટિસ કે જેમાં ચેકના ડ્રોઅરને તે જ ચેક સામે થોડી રકમ પ્રાપ્ત થઈ હોવા છતાં, નોટિસ જારી થાય તે પહેલાં, ચેકની સંપૂર્ણ રકમની ચુકવણી કરવાની જરૂર હોય, તેને નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) માં કલ્પના કરાયેલ કાનૂની અને માન્ય નોટિસ ન કહી શકાય. મારા મતે, આ પ્રકારના કિસ્સામાં, નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) માં વપરાયેલી "નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ એ થશે કે ચેક લેનાર દ્વારા ચેક મેળવનારને ખરેખર ચૂકવવાપાત્ર રકમ. અલબત્ત, જો ચેક મેળવનાર વ્યાજ, વળતર, આનુષંગિક ખર્ચ વગેરેને કારણે કેટલીક માંગણીઓ કરે છે, તો તે નોટિસને અમાન્ય નહીં કરે, જ્યાં સુધી ચેક મેળવનાર દ્વારા માંગવામાં આવેલી મૂળ રકમ સાચી હોય અને નોટિસમાં સ્પષ્ટ રીતે ઓળખવામાં આવે. જ્યારે માંગની નોટિસમાં દાવો કરવામાં આવેલી મૂળ રકમ ચેક મેળવનારને ખરેખર ચૂકવવાપાત્ર મૂળ રકમ કરતાં વધુ હોય અને નોટિસ વધારાની રકમ માંગવાનો આધાર પણ સૂચવતી ન હોય, ત્યારે આવી નોટિસને નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) માં કલ્પના કરાયેલ કાનૂની અને માન્ય નોટિસ ન કહી શકાય. આવા કિસ્સામાં, ફરિયાદી એ દલીલ સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી કે ચેકનો ડ્રોઅર ચેકના ચુકવણીકારને તેની પાસેથી બાકીની વાસ્તવિક રકમ

ચૂકવીને જવાબદારીમાંથી છટકી શક્યો હોત.નોટિસને કાયદેસર અને માન્ય બનાવવા માટે, તેણે ચેક મેળવનારને ચૂકવવાપાત્ર મૂળ રકમનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે અને ચેક ખેંચનાર પાસેથી માંગવામાં આવેલી મૂળ રકમ તેના દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર વાસ્તવિક રકમ કરતાં વધુ ન હોવી જોઈએ, જો કે નોટિસમાં કેટલીક અન્ય માંગણીઓ ઉમેરવાથી આવી નોટિસ ગેરકાયદેસર અથવા અમાન્ય નહીં બને.(જુઓ મેસર્સ એલાયન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિરુદ્ધ વિનય મિતલ, કિ. એમ. સી. નંબર ૨૨૨૪/૨૦૦૮, ૧૮મી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ના રોજ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો).

કોર્ટે મેસર્સ મોઝર બેચર ફોટો વોલ્ટેઈક લિમિટેડ વિરુદ્ધ મેસર્સ ફોટોન એનર્જી સિસ્ટમ્સ લિમિટેડ અને અન્ય [કિમિનલ અપીલ નંબર ૨૩૫/૨૦૧૬, જેનો ૧૮મી માર્ચ, ૨૦૧૬ના રોજ નિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો., જ્યાં પણ, સમાન પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો, જોકે, પક્ષકારોએ સૌહાર્દપૂર્ણ રીતે વિવાદનું સમાધાન કર્યું હતું.

એનઆઈ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) હેઠળ નોટિસનો ઉદ્દેશ નિર્દેશ કરવા માટે સર્વોચ્ચ અદાલતના કેટલાક નિર્ણયોનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો, જે ચેકના ડ્રોઅરને તેની ભૂલ સુધારવા માટે તક આપવાનો અને પ્રમાણિક ડ્રોઅરનું રક્ષણ કરવાનો પણ છે.

“૩૬. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ બીજા વિરુદ્ધ સેક્સન્સ ફાર્મ્સ એન્ડ અન્ય ૧૯૯૯ (૮) એસ. સી. સી. ૨૨૧ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે અવલોકન કર્યું હતું કે નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) હેઠળ નોટિસનો ઉદ્દેશ ચેકના ડ્રોઅરને તેની ભૂલ સુધારવા માટે તક આપવાનો અને પ્રામાણિક ડ્રોઅરનું રક્ષણ કરવાનો પણ છે. જો ચેકના ડ્રોઅરને તેની પાસેથી બાકી રહેલી મૂળ રકમ કરતાં વધુ રકમ ચૂકવવાનું કહેવામાં આવે અને તે રકમ તેના દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર મૂળ રકમ તરીકે માંગવામાં આવે, તો ચેકના પ્રમાણિક ડ્રોઅર માટે આવી જરૂરિયાત પૂરી કરવી શક્ય નથી.

૩૭. સુમન સેઠી વિરુદ્ધ અજય કે. ચુરીવાલા, ૨૦૦૦ (૨) એસ. સી. સી. ૩૮૦ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જ્યાં નોટિસમાં ખર્ચ, વ્યાજ વગેરેનો દાવો પણ હોય અને ચેકની રકમ, વ્યાજ, નુકસાની વગેરેનો દાવો અલગથી દર્શાવવામાં આવે, તો વ્યાજ, ખર્ચ વગેરે માટેનો દાવો અનાવશ્યક રહેશે અને આ વધારાના દાવાઓ અલગ કરી શકાય તેવા હોવાથી તે નોટિસને અમાન્ય ઠેરવશે નહીં. વધુમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જો અયોગ્ય ચેક સામે શું બાકી છે તે અંગે નોટિસમાં અશુભ માંગ કરવામાં આવે, તો નોટિસ કાનૂની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ થઈ શકે છે અને તેને ખરાબ ગણવામાં આવી શકે છે.”

કે. આર. ઇન્દિરા વિરુદ્ધના નિર્ણયનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો. ડૉ.

જી. આદિનારાયણ [૨૦૦૩ (૩) જેસીસી (એનઆઈ) ૨૭૩] જ્યાં ચેકની રકમ કથિત લોનથી અલગ હતી અને માંગ કરવામાં આવી હતી તે ચેકની રકમની

નહોતી પરંતુ લોનની રકમની હતી.એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ફરિયાદીએ ચેક દ્વારા વસૂલવામાં આવેલી રકમની માંગ કરવી જરૂરી હતી જે નોટિસમાં સ્પષ્ટ રીતે ગેરહાજર હતી અને તેથી, નોટિસ અપૂર્ણ હતી.

અન્ય કેટલાક ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરતા કોર્ટે રિટ અરજદારો સામે શરૂ કરવામાં આવેલી ફરિયાદોને રદ કરી હતી.કોર્ટે એવું માન્યું હતું કે જો મેજિસ્ટ્રેટને નોટિસમાં માંગ સંપૂર્ણપણે અશુભ લાગે છે, તો પ્રક્રિયાનો આદેશ જારી થવો જોઈએ નહીં.જો એન. આઈ. અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ કલ્પના કરાયેલ કાનૂની નોટિસ કાયદા અનુસાર ન હોવાનું જણાય, તો ફરિયાદ નિષ્ફળ થવી જોઈએ.એન. આઈ. એક્ટની કલમ ૧૩૮ હેઠળ કોઈ કેસમાં માન્ય કાનૂની નોટિસની સેવા ફરજિયાત છે.ફરિયાદ જાળવવા માટે માન્ય નોટિસની સેવા સામાન્ય અને અનિવાર્ય છે.

૯.૭.આ અદાલત અરવિંદ માણેકલાલ દરજી વિરુદ્ધ ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય [૨૦૦૦ (૩) જી. એલ. એચ. ૪૪૨] ના કેસમાં, ચેક જારી કર્યા પછી ચેકના અનાદરના કેસની વિચારણા કરી રહી હતી, પરંતુ નિયત તારીખ પહેલાં, પક્ષકારો વચ્ચેની જવાબદારીઓમાં ફેરફાર થયો હતો, જેના દ્વારા બાદમાં દેવાની હદ અને માત્રામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો.નિયત તારીખે દેવું ચેકની રકમ કરતાં ઓછી

રકમનું હતું જેનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું.કોર્ટે એવું માન્યું હતું કે ઉપરોક્ત ચેક નિયત તારીખે સંપૂર્ણ દેવું અથવા દેવુંના ભાગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી.

“૨. નિર્દોષ જાહેર કરનારાઓ સામેની અપીલના સંબંધમાં યોગ્ય અભિગમ અને પરિપ્રેક્ષ્યના સંદર્ભમાં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા નિર્ધારિત સિદ્ધાંતો હવે સારી રીતે સ્થાયી થયા છે અને તેમાં વિગતવાર ચર્ચાની જરૂર નથી.તે કહેવા માટે પૂરતું છે કે અપીલ અદાલતો આ પ્રકારની અપીલને હળવાશથી અથવા આકસ્મિક ધોરણે મંજૂરી ન આપવાની જવાબદારી હેઠળ છે, સિવાય કે રેકૉર્ડ પરના પુરાવાના આધારે નોંધાયેલા તારણો અત્યંત અન્યાયી, સ્પષ્ટ રીતે બિનટકાઉ અથવા કોઈ પુરાવા પર આધારિત ન હોય.વર્તમાન કેસની હકીકતો પર મને લાગે છે કે આવી સ્થિતિ નથી.

૮. હવે મામલાના મુખ્ય મુદ્દા અને વર્તમાન અપીલમાં સામેલ તથ્યાત્મક વિવાદ પર આવીએ તો, નિર્દોષ જાહેર કરવાનો વિવાદિત ચુકાદો આરોપી દ્વારા બચાવ પક્ષની ટ્રાયલ કોર્ટ તરફથી આ અસરની સ્વીકૃતિ પર આધારિત છે કે અપમાનિત ચેક ઉપરોક્ત અધિર્નિયમની કલમ ૧૩૮ના અથ માં "કોઈ પણ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક મુક્તિ" ના સંદર્ભમાં ન હતો. ટ્રાયલ કોર્ટ, રેકૉર્ડ પરની તમામ હકીકતો અને તથ્યાત્મક સામગ્રીની ચર્ચા કર્યા પછી, એવા નિષ્કર્ષ પર આવી હતી કે ૨ લાખ રૂપિયા માટે જારી કરાયેલ ચેક ન તો સમગ્ર દેવું અથવા દોરનારની અન્ય જવાબદારીનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી, ન તો તે આવા દેવું અથવા જવાબદારીનો ભાગ રજૂ કરે છે.

૮.૧.તેમાં કોઈ શંકા નથી કે, ટ્રાયલ કોર્ટે તેના ચુકાદામાં (ગુજરાતીમાં આપવામાં આવેલ) ઘણી વાર આ શબ્દસમૂહનો ઉપયોગ આ અસર માટે કર્યો છે કે ચેક ડ્રોઈને ડ્રોઅરની "કાનૂની બાકી રકમ" નું પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી.જો કે, એવો કોઈ વિવાદ ન હોઈ શકે કે સમગ્ર તથ્યાત્મક પુરાવા કોઈ દેવું છે કે નહીં તે મુદ્દા પર આધારિત નથી, પરંતુ આરોપીના બચાવ પર આધારિત છે કે ચેક જારી થયા પછી, પરંતુ નિયત તારીખ પહેલાં, સંજોગોમાં ફેરફાર થયો હતો અને પક્ષકારો વચ્ચેની જવાબદારીઓમાં ફેરફાર થયો હતો, જેમાં દેવાની હદ અને તેના જથ્થામાં નોંધપાત્ર ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને નિયત તારીખે જો કોઈ દેવાદાર હોય તો દેવું ખૂબ ઓછું હતું.દેખીતી રીતે તે ન તો ફોજદારી અદાલતનું કાર્ય હતું અને ન તો દેવાની ચોક્કસ હદ કેટલી છે તે અંગે કાનૂની મુદ્દો નક્કી કરવાની જરૂર હતી.જો અદાલત દ્વારા સ્વીકાર્ય પુરાવો એવા નિષ્કર્ષને ન્યાયી ઠેરવે છે કે જે ચેકનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું, તે નિયત તારીખે સંપૂર્ણ દેવું અથવા દેવુંના ભાગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું ન હતું, તો કલમ ૧૩૮ ફોજદારી કાર્યવાહી અને/અથવા દોષિત ઠેરવવા માટે કાર્યવાહીનું કારણ રજૂ કરશે નહીં.આ મર્યાદિત વિવાદના સંદર્ભમાં જ આરોપીની આગેવાની હેઠળના ખંડનના પુરાવાની તપાસ કરવામાં આવી છે અને અદાલત દ્વારા તે સ્વીકાર્ય હોવાનું જાણવા મળ્યું છે.

૯. જ્યાં સુધી કેસની હકીકતોની વાત છે અને જ્યાં સુધી પુરાવાની કદરની વાત છે, જ્યાં સુધી હકીકતના તારણોની વાત છે, મને આ બાબતે અલગ દ્રષ્ટિકોણ રાખવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી.તે કહેવા માટે પૂરતું છે કે રેકૉર્ડ પરના પુરાવાના આધારે હકીકતનું તારણ એ અસર માટે છે કે જ્યારે ચેક જારી કરવામાં આવ્યો હતો,

ત્યારે તે દોરનાર દ્વારા દોરનારને વેચવામાં આવેલી દુકાનોના સંદર્ભમાં બાકી રકમના સંદર્ભમાં દોરનારને બાકી અને ચૂકવવાપાત્ર રકમ રજૂ કરે છે. જો કે, પછીથી, ચેક જારી થયા પછી, પરંતુ નિયત તારીખ પહેલાં, પક્ષકારોએ આંક-૨૪ વગેરે દ્વારા પુરાવા તરીકે તેમની પરસ્પર જવાબદારીઓને ફરીથી ગોઠવી હતી, અને ચેકના ડ્રોવરે તેમના દ્વારા હામાં ખરીદવામાં આવેલી દુકાનોના સંબંધમાં તે સમયની બાકી રકમના સંદર્ભમાં ચૂકવણી કરી હતી અને વ્યાજ પણ ચૂકવ્યું હતું, જે ચૂકવણી ડ્રાઉઇ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે. રેકૉર્ડ પરના પુરાવા દર્શાવે છે કે ચેક મૂળરૂપે એવી સમજણ પર જારી કરવામાં આવ્યો હતો કે દુકાનના ખરીદનાર તરીકે ડ્રોઅર ફરિયાદી દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલા સહાયક દસ્તાવેજોના આધારે બેંક લોન મેળવી શકશે; જો કે, ફરિયાદીએ જરૂરી દસ્તાવેજો પૂરા પાડ્યા ન હતા અથવા આપી શક્યા ન હતા, તેથી બેંક લોન મંજૂર કરવામાં આવી હોવા છતાં, તેનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું ન હતું, અને તેથી આરોપી રકમ મેળવી શક્યો ન હતો અને તેથી નિયત તારીખ પહેલાં ડ્રાઉઇ પાસેથી ચેક પરત મેળવી શક્યો ન હતો. આ જ કારણ હતું કે ચેકના ખાનારાએ વૈકલ્પિક વ્યવસ્થાઓનું પાલન કર્યું હતું અને અપેક્ષિત લોનની રકમમાંથી એક સામટી ચૂકવણી કરવાને બદલે, હપતામાં તેના દેવાની નાની રકમની ચૂકવણી કરી હતી અને વ્યાજ પણ ચૂકવ્યું હતું. આ તારણ એક્ઝિબિટ-૨૪ ખાતે પક્ષકારો વચ્ચેના કરારના સ્વરૂપમાં નક્કર દસ્તાવેજી પુરાવા પર આધારિત છે, જેમાં એવું માનવામાં આવે છે કે જો બેંક લોન મંજૂર કરવામાં નહીં આવે, તો ખરીદનાર (ચેક ખેંચનાર) માસિક હામાં દ્વારા ચૂકવણી કરશે. તેમાં કોઈ વિવાદ નથી કે બેંક લોન, સૈદ્ધાંતિક રીતે મંજૂર કરવામાં આવી હોવા છતાં, તેનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું ન હતું, અને તેનું કારણ એ હતું કે

સંબંધિત દસ્તાવેજો ફરિયાદી દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવ્યા ન હતા અથવા આપી શકાયા ન હતા. આ જ કારણ હતું કે આરોપીઓએ એક્ટિવિટી-૨૪ દ્વારા વિચાર્યા મુજબ હામામાં ચૂકવણી કરી હતી. તે પણ વિવાદમાં નથી કે ફરિયાદી દ્વારા વ્યાજ સાથે હામાઓ દ્વારા ચૂકવણી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરોક્ષ રીતે આંક-૨૪ હેઠળ અધિકાર તરીકે, અને વિરોધ વિના.

૧૦. એ નોંધવું જરૂરી છે કે પક્ષો વચ્ચેના આ પુનઃ ગોઠવણોના પરિણામે, આરોપીઓએ ચેક દ્વારા હામામાં માસિક ચૂકવણી કરી હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે આવા બે ચેકનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું અને ત્યારબાદના ચેકનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. ખાસ કરીને આ અપમાનજનક ચેકના સંદર્ભમાં કલમ ૧૩૮ હેઠળ વધુ ફરિયાદો દાખલ કરવામાં આવી છે. વધુમાં, ફરિયાદીએ પક્ષો વચ્ચેના આ નાગરિક વ્યવહારોના સંદર્ભમાં આરોપી સામે દીવાની દાવો પણ દાખલ કર્યો છે.

૧૧. ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા નોંધાયેલા તથ્યોના તારણોનો સરવાળો અને સાર વિવાદિત ચુકાદાના ફક્ત ૨૨માં જોવા મળે છે. તે માત્ર સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે જ્યારે ટ્રાયલ કોર્ટ પ્રશ્નમાં રહેલા ચેકના સંદર્ભમાં "કાનૂની લેણાં" શબ્દસમૂહનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય છે, અને તેનો અર્થ એ હોઈ શકે કે ચેકની રકમ "સંપૂર્ણ અથવા અમુક ભાગમાં કોઈ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારી" નું પ્રતિનિધિત્વ કરતી નથી.

૧૨. મારા મતે, નિર્દોષ જાહેર કરવાનો ચુકાદો અને હુકમ માત્ર કેસની હકીકતો પર જ નહીં, પરંતુ અહીં ઉપર મેં વ્યક્ત કરેલા

નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટની કલમ ૧૩૮ના અર્થઘટનને ધ્યાનમાં રાખીને પણ સ્પષ્ટ રીતે ન્યાયી છે.મારા દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલા આ દ્રષ્ટિકોણને આંધ્ર પ્રદેશ હાઇકોર્ટના વોરુગંતી ચિન્ના ગોપૈયા વિરુદ્ધ મેસર્સ ગોદાવરી ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિમિટેડના કેસમાં લેવામાં આવેલા નિર્ણયથી સમર્થન મળે છે, જેનો અહેવાલ ૧૯૯૯ ક્રિમિનલ લો જર્નલ, પૃષ્ઠ ૧૧૮૪માં આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં કેસની હકીકતો લગભગ સમાન છે.”

૯.૮.રાહુલ બિલ્ડર્સ વિરુદ્ધ અરિહંત ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ [(૨૦૦૮) ૨ એસ. સી. સી. ૩૨૧] ના કિસ્સામાં, પ્રતિવાદીના જણાવ્યા અનુસાર, દંડની જોગવાઈનો કડક અર્થ કાઢવો જોઈએ, જે પૂર્વવર્તી શરત છે જેના માટે નોટિસની સેવા છે.તે કહેવું એક બાબત છે કે માંગ માત્ર ચેક હેઠળની અવેતન રકમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી નથી પણ ખર્ચ અને વ્યાજ જેવા અન્ય આનુષંગિક ખર્ચોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે નોટિસ અસ્પષ્ટ હશે અને બે અર્થઘટન કરવામાં સક્ષમ હશે.અનાદરિત ચેક હેઠળ કેટલી રકમ બાકી હતી તે સ્પષ્ટ કર્યા વિના સર્વવ્યાપી નોટિસ કાયદાની જરૂરિયાતને આધિન રહેશે નહીં.

“૧૦. નોટિસની સેવા, તે તુરંત છે, ફરિયાદ જાળવવા માટે અનિવાર્ય છે.તે એક કાનૂની કલ્પના બનાવે છે.કાયદાની કલમ ૧૩૮ની કામગીરી પરંતુક દ્વારા મર્યાદિત છે.જ્યારે પરંતુક લાગુ થાય છે, ત્યારે મુખ્ય કલમ લાગુ થશે નહીં.જ્યાં સુધી કાયદાની કલમ ૧૩૮ સાથે જોડાયેલા પ્રોવિઝો (બી) ને અનુરૂપ નોટિસ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ફરિયાદ અરજી જાળવવા યોગ્ય રહેશે

નહીં.સંસદે આ જોગવાઈને લાગુ કરતી વખતે સભાનપણે કેટલીક શરતો લાદવામાં આવી હતી.

એક શરત એકની રકમની ચુકવણીની માંગ કરતી નોટિસની સેવા હતી, જે "કહેવાતી રકમની ચુકવણી" શબ્દસમૂહના ઉપયોગ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.આવી નોટિસ બેંકમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ૩૦ દિવસના સમયગાળાની અંદર એક પરત કરવા અંગે જારી કરવી પડશે.આ કાયદો દંડની જોગવાઈઓને લાગુ કરવાની કલ્પના કરે છે.દંડની જોગવાઈનો કડક અર્થ કાઢવો જોઈએ; પૂર્વવર્તી શરત જેના માટે નોટિસની સેવા છે.તે કહેવું એક બાબત છે કે માંગ માત્ર એક હેઠળની અવેતન રકમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી નથી પણ ખર્ચ અને વ્યાજ જેવા અન્ય આનુષંગિક ખર્ચોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે નોટિસ અસ્પષ્ટ હશે અને બે અર્થઘટન કરવામાં સક્ષમ હશે.અનાદરિત એક હેઠળ કેટલી રકમ બાકી હતી તે સ્પષ્ટ કર્યા વિના સર્વવ્યાપી નોટિસ કાયદાની જરૂરિયાતને આધિન રહેશે નહીં.પ્રતિવાદી નંબર ૧ ને તેના દ્વારા જારી કરાયેલા એક હેઠળ ચૂકવવાપાત્ર રકમ ચૂકવવા માટે બોલાવવામાં આવ્યો ન હતો.તેને જે રકમ ચૂકવવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું તે બિલની બાકી રકમ હતી, એટલે કે ૮,૭૨,૪૦૯-.નોટિસ મેળવનારે ઉપરોક્ત માંગનો જવાબ આપવાનો હતો.તે અનુસાર, તે ૮,૭૨,૪૦૯-ની સંપૂર્ણ રકમ ઓફર કરવાની હતી.૧,૦૦,૦૦૦ ની ઉપરોક્ત રકમ ચૂકવવા માટે તેના પર કોઈ માંગ કરવામાં આવી ન હતી-જે ૩૦/૦૪/૨૦૦૦ ના એક દ્વારા ફરિયાદીને આપવામાં આવી હતી.તેથી, જેની માંગ કરવામાં આવી હતી તે સંપૂર્ણ રકમ હતી, તેનો એક ભાગ નહીં.

૧૧. શ્રી જેને સુમન સેઠી વિરુદ્ધ અજય કે. ચુરીવાલ અને અન્ય [(૨૦૦૦) ૨ એસસીસી ૩૮૦] કેસમાં આ અદાલતના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો હતો, જેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું:

"૮.તે કાયદાનો સારી રીતે સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે નોટિસને સંપૂર્ણ રીતે વાંચવી પડશે.નોટિસમાં, "કહેવાતી રકમ" એટલે કે ચેકની રકમ માટે માંગ કરવી પડશે.જો આવી કોઈ માંગ કરવામાં નહીં આવે તો નોટિસ તેની કાનૂની જરૂરિયાતથી ઓછી હશે.જ્યાં "કહેવાતી રકમ" ઉપરાંત વ્યાજ, કિંમત વગેરે દ્વારા પણ દાવો કરવામાં આવે છે કે નોટિસ ખરાબ છે કે કેમ તે નોટિસની ભાષા પર આધાર રાખે છે.જો દાવાનું વિભાજન કરતી વખતે નોટિસમાં ચેકની રકમ, વ્યાજ, નુકસાની વગેરે અલગથી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે, તો વ્યાજ, ખર્ચ વગેરે માટેના દાવા અન્ય દાવાઓ અનાવશ્યક હશે અને આ વધારાના દાવાઓ અલગ પાડી શકાય તેવા હશે અને નોટિસને અમાન્ય નહીં કરે.જો, તેમ છતાં, નોટિસમાં અપમાનજનક ચેક હેઠળ શું બાકી હતું તે સ્પષ્ટ કર્યા વિના સર્વગ્રાહી માંગ કરવામાં આવે, તો નોટિસ કાનૂની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ થઈ શકે છે અને તેને ખરાબ માનવામાં આવી શકે છે.

૯. આ અદાલતને સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા વિરુદ્ધ સેક્સન્સ ફાર્મ્સ ૩ માં કાયદાની કલમ ૧૩૮ સાથે વ્યવહાર કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે નોટિસનો ઉદ્દેશ ચેકના ડ્રોઅરને તેની ભૂલ સુધારવા માટે તક આપવાનો છે.નોટિસમાં વળતર, વ્યાજ, ખર્ચ વગેરેની માંગ પણ કરવામાં આવી હોવા છતાં, જો તે ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમની ચુકવણી કરે છે, જેની

તેને જાણ હતી, તો તે નોટિસ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ૧૫ દિવસની અંદર અથવા ફરિયાદ દાખલ થાય તે પહેલાં કલમ ૧૩૮ હેઠળ તેની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ જશે.

[તેમાં ચેકની રકમ ઉપરાંત કેટલીક અન્ય રકમ સૂચવવામાં આવી હતી, તેથી, તે એવો કેસ માનવામાં આવ્યો ન હતો કે જ્યાં સમગ્ર બાકી રકમના સંદર્ભમાં વિવાદ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે.

૧૨. આ મામલાના આ પાસા પર, આપણે કે. આર. ઈન્દિરા વિરુદ્ધ ડૉ. જી. આદિનારાયણ [(૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૦૦] પર વિચાર કરી શકીએ છીએ, જેમાં આ અદાલતે સુમન સેઠી (ઉપરોક્ત) ની નોંધ લીધા પછી કાયદો આ રીતે રજૂ કર્યો હતો:

".....જો કે, પ્રતિવાદીના જણાવ્યા અનુસાર, પ્રશ્નમાં સૂચના તે રીતે અલગ કરી શકાતી નથી અને ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમની ચુકવણી માટે કોઈ ચોક્કસ માંગ કરવામાં આવી ન હતી.અમે નોટિસની સામગ્રીનો અભ્યાસ કર્યો છે.

નોંધપાત્ર વાત એ છે કે, માત્ર ચેકની રકમ કથિત લોનની રકમથી અલગ નહોતી, પરંતુ માંગ ચેકની રકમની નહીં પરંતુ માત્ર લોનની રકમની કરવામાં આવી હતી, જાણે કે તે લોનની રકમની માંગ હોય અને ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગ ન હોય, ન તો એવું કહી શકાય કે તે ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગ હતી અને તે ઉપરાંત વધુ માંગણીઓ પણ કરવામાં આવી હતી.બાઉન્સ થયેલા ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમની માંગ કરવી જરૂરી છે, જે આ કેસમાં બહાર પાડવામાં આવેલી નોટિસમાં સ્પષ્ટ રીતે ગેરહાજર

છે.પ્રશ્નમાંની નોટિસ આ કેસમાં અપૂર્ણ છે કારણ કે તેમાં કોઈ વધુ અથવા વધારાના દાવાઓ પણ નહોતા પરંતુ તેમાં ખાસ કરીને ચેકની રકમની ચુકવણી માટેની કોઈ માંગનો સમાવેશ થતો નથી, આવી માંગનું પાલન ન કરવું એ માત્ર ગુનાહિત સંજોગો છે જે કાયદાની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ડ્રોઅર સામે કાર્યવાહી કરવામાં આવી હોવાનો પર્દાફાશ કરે છે.

૧૩. જેમ કે તાત્કાલિક કેસમાં, ચેકની રકમની ચુકવણી માટે કોઈ માંગ કરવામાં આવી ન હતી, અમારો અભિપ્રાય છે કે વિવાદિત ચુકાદાને ખોટો ન ગણી શકાય.”

૯.૯.મેસર્સ એલાયન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ પ્રા. લિ. અને અન્યો વિરુદ્ધ વિનય મિત્તલ [આઈએલઆર (૨૦૧૦) III દિલ્લી ૪૫૯] ના કિસ્સામાં એવું માનવામાં આવ્યું છે કે જો અયોગ્ય ચેક સામે શું બાકી હતું તે અંગે નોટિસમાં અશુભ માંગ કરવામાં આવે, તો નોટિસ કાનૂની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ થઈ શકે છે અને તેને ખરાબ ગણવામાં આવી શકે છે.જ્યાં નોટિસમાં માંગવામાં આવેલી મૂળ રકમ ચેક મેળવનારને મૂળ રકમ તરીકે ચૂકવવાપાત્ર વાસ્તવિક રકમ કરતાં વધુ હોય ત્યાં આ સિદ્ધાંત અનુસરવામાં આવશે.

“૧૨. ચેકના સંદર્ભમાં, ફોજદારી પરચુરણ કેસ૨૨૨૫/૨૦૦૯ ની વિષયવસ્તુ, ચેકની રકમ ₹ ૩૧,૯૧,૬૫૦ હતી-અને પ્રતિવાદીએ, ૨૦/૧૦/૨૦૦૮ પર તેને ચૂકવવામાં આવેલી ₹ ૧૦,૫૦,૦૦૦ ની રકમ માટે ક્રેડિટ આપ્યા પછી માત્ર ₹

રૂ. ૧,૪૧,૬૫૦ ની રકમની માંગ કરી હતી-૨૩.૧.૨૦૦૮ ની તારીખની નોટિસ દ્વારા.તેથી, જ્યાં સુધી આ કેસમાં જારી કરવામાં આવેલી માંગની નોટિસની વાત છે, તે કાયદેસર અને માન્ય હતી કારણ કે માંગવામાં આવેલી રકમ અરજદાર દ્વારા પ્રતિવાદીને ચૂકવવાપાત્ર વાસ્તવિક રકમ હતી.પરંતુ, ચેકના સંદર્ભમાં, ફોજદારી પરચુરણ કેસ ૨૨૨૪/૨૦૦૮ ની વિષયવસ્તુ, ૧૮/૧૨/૨૦૦૮ ની માંગની નોટિસમાં માંગવામાં આવેલી રકમ રૂ. ૪૮,૪૭,૬૦૦ હતી-જોકે સ્વીકાર્યું છે કે તે સમયે પ્રતિવાદીને ચૂકવવાની રકમ માત્ર રૂ. ૩૨,૮૭,૬૦૦ હતી-, ૧૦,૫૦,૦૦૦ ની ક્રેડિટ આપ્યા પછી-જે તેને ૭.૧૦.૨૦૦૮ પર આરટીજીએસ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ હતી.આમ, પ્રતિવાદીએ અરજદારને તેના દ્વારા વાસ્તવમાં બાકી અને ચૂકવવાપાત્ર રકમ કરતાં ઘણી વધારે ચૂકવણી કરવા હાકલ કરી હતી.નોટિસમાં કરવામાં આવેલી માંગનું પાલન કરવા માટે, અરજદારે ફરિયાદી/પ્રતિવાદીને ૪૮,૪૭,૬૦૦-ની સંપૂર્ણ રકમ ચૂકવવી પડશે.નોટિસનું અવલોકન દર્શાવે છે કે ફરિયાદીએ ૧૮/૧૨/૨૦૦૮ તારીખની માંગની નોટિસ જારી કરતી વખતે આરટીજીએસ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી ૧૬,૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની ચુકવણીનો બિલકુલ ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો.એવું નથી કે ફરિયાદી/પ્રતિવાદીએ ૧૬,૫૦,૦૦૦ ની ચુકવણી સ્વીકારી છે-અને તેમ છતાં અરજદારને ચેકની સંપૂર્ણ રકમની ચુકવણી કરવા કહ્યું.ફરિયાદી/પ્રતિવાદીએ આરટીજીએસ દ્વારા મળેલી નોંધપાત્ર ચુકવણીનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો. અગાઉ ₹ ૧૬,૫૦,૦૦૦ ની રકમ મળી હોવા છતાં-ચેકના ડ્રોઅરને તે જ ચેકની સામે ₹ ૪૮,૪૭,૬૦૦ ની ચુકવણી કરવા માટે કહેવું એ અપ્રમાણિક વર્તન સિવાય બીજું કંઈ નથી.જો અરજદારે આ નોટિસમાં કરવામાં આવેલી માંગણીઓનું પાલન કર્યું

હોત, તો તે પછીથી તેના દ્વારા ચૂકવવામાં આવેલી વધારાની રકમની વસૂલાત માટે ફરિયાદીનો પીછો કરવાની ફરજ પડી હોત અને જો ફરિયાદીએ તેને મળેલી વધારાની રકમ ચૂકવી ન હોત, તો અરજદાર પણ તેની સામે કાનૂની કાર્યવાહી શરૂ કરવા માટે મજબૂર થયો હોત.તેથી, માંગની નોટિસ કે જેમાં ચેકના ડ્રોઅરને તે જ ચેક સામે નોંધપાત્ર રકમ પ્રાપ્ત થઈ હોવા છતાં, નોટિસ જારી થાય તે પહેલાં, ચેકની સમગ્ર રકમની ચૂકવણી કરવાની જરૂર હોય, તેને નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) માં કલ્પના કરાયેલ કાનૂની અને માન્ય નોટિસ કહી શકાતી નથી. મારા મતે, નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) માં ઉપયોગમાં લેવાતી "નાણાંની રકમ" શબ્દનો અર્થ આ પ્રકારના કિસ્સામાં ચેક લેનાર દ્વારા ચેક મેળવનારને ખરેખર ચૂકવવાપાત્ર રકમ હશે.અલબત્ત, જો ચેક મેળવનાર વ્યાજ, વળતર, આનુષંગિક ખર્ચ વગેરેને કારણે કેટલીક માંગણીઓ કરે છે, તો તે નોટિસને અમાન્ય નહીં કરે, જ્યાં સુધી ચેક મેળવનાર દ્વારા માંગવામાં આવેલી મૂળ રકમ સાચી હોય અને નોટિસમાં સ્પષ્ટ રીતે ઓળખવામાં આવે.જ્યારે ડિમેનની નોટિસમાં દાવો કરવામાં આવેલી મૂળ રકમ ચેક મેળવનારને ખરેખર ચૂકવવાપાત્ર મૂળ રકમ કરતાં વધારે હોય અને નોટિસ વધારાની રકમની માંગ કરવા માટેનો આધાર પણ સૂચવતી ન હોય, ત્યારે આવી નોટિસને નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) માં કલ્પના કરાયેલ કાનૂની અને માન્ય નોટિસ ન કહી શકાય. આવા કિસ્સામાં, ફરિયાદી એ દલીલ સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી કે ચેકનો ડ્રોઅર તેની પાસેથી ચેક મેળવનારને બાકીની વાસ્તવિક રકમ ચૂકવીને જવાબદારીમાંથી છટકી શક્યો હોત.નોટિસને કાયદેસર અને માન્ય બનાવવા માટે, તેણે ચેક મેળવનારને ચૂકવવાપાત્ર

મૂળ રકમનો ઉદ્દેશ કરવો આવશ્યક છે અને ચેક ખેંચનાર પાસેથી માંગવામાં આવેલી મૂળ રકમ તેના દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર વાસ્તવિક રકમ કરતાં વધુ ન હોવી જોઈએ, જો કે નોટિસમાં કેટલીક અન્ય માંગણીઓ ઉમેરવાથી આવી નોટિસ ગેરકાયદેસર અથવા અમાન્ય નહીં બને.

૧૩. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ બીજા વિરુદ્ધ સેક્સન્સ ફાર્મ્સ એન્ડ અન્ય ૧૯૯૯ (૮) એસ. સી. સી. ૨૨૧ કેસમાં, માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે નેગોશિએબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) હેઠળ નોટિસનો ઉદ્દેશ ચેકના ડ્રોઅરને તેની ભૂલ સુધારવા માટે તક આપવાનો અને પ્રામાણિક ડ્રોઅરનું રક્ષણ કરવાનો પણ છે. જો ચેકના ડ્રોઅરને તેની પાસેથી બાકી રહેલી મૂળ રકમ કરતાં વધુ રકમ ચૂકવવાનું કહેવામાં આવે અને તે રકમ તેના દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર મૂળ રકમ તરીકે માંગવામાં આવે, તો ચેકના પ્રમાણિક ડ્રોઅર માટે આવી જરૂરિયાત પૂરી કરવી શક્ય નથી.

૧૪. સુમન સેઠી વિરુદ્ધ અજય કે. ચુરીવાલા, ૨૦૦૦ (૨) એસસીસી ૩૮૦ કેસમાં, માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જ્યાં નોટિસમાં ખર્ચ, વ્યાજ વગેરેનો દાવો પણ હોય અને ચેકની રકમ, વ્યાજ, નુકસાની વગેરેનો દાવો હોય, જે અલગથી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે, ત્યાં વ્યાજ, ખર્ચ વગેરે માટેનો દાવો અનાવશ્યક હશે અને આ વધારાના દાવાઓ અલગ કરી શકાય તેવા હોવાથી તે નોટિસને અમાન્ય ઠેરવશે નહીં. વધુમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જો અયોગ્ય ચેક સામે શું બાકી છે તે અંગે નોટિસમાં અશુભ માંગ કરવામાં આવે, તો નોટિસ કાનૂની

જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ થઈ શકે છે અને તેને ખરાબ ગણવામાં આવી શકે છે. મારા મતે, આ જ પરિણામ ત્યારે આવે છે જ્યારે નોટિસમાં માંગવામાં આવેલી મૂળ રકમ ચેક મેળવનારને મૂળ રકમ તરીકે ચૂકવવાપાત્ર વાસ્તવિક રકમ કરતાં વધુ હોય. વર્તમાન કેસમાં, ૪૯,૪૭,૬૦૦ ની માંગણી કરતી વખતે- ૧૯/૧૨/૨૦૦૮ ની નોટિસ દ્વારા, ફરિયાદીએ એવું પણ સૂચવ્યું ન હતું કે તેની બાકીની વાસ્તવિક રકમ માત્ર ૩૨,૯૭,૬૦૦ હતી- અને તેણે ફરિયાદીને તેના દ્વારા કરવામાં આવેલી માંગને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના ચેકની સંપૂર્ણ રકમ ચૂકવવાનું કહ્યું હતું.

૧૫. કે.આર.ઈન્દિરા વિરુદ્ધ ડૉ.જી.આદિનારાયણ, ૨૦૦૩ (૩) જેસીસી (એનઆઈ) ૨૭૩ માં, ચાર ચેકના સંદર્ભમાં એકીકૃત નોટિસ મોકલવામાં આવી હતી. જેમાંથી બે તેમને પતિના નામે જારી કરવામાં આવ્યા હતા અને બંને પત્નીના નામે હતા. માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે ચેકની રકમ કથિત લોન કરતાં અલગ હતી અને કરવામાં આવેલી માંગ ચેકની રકમની નહોતી પરંતુ લોનની રકમની હતી. એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ફરિયાદીએ ચેક દ્વારા વસૂલવામાં આવેલી રકમની માંગ કરવી જરૂરી હતી જે નોટિસમાં સ્પષ્ટ રીતે ગેરહાજર હતી અને તેથી, નોટિસ અપૂર્ણ હતી. જ્યારે ચેક ઈશ્યૂ થયા પછી તેની સામે આંશિક ચુકવણી કરવામાં આવે ત્યારે તે જ કાનૂની અસર હશે. ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમનો અર્થ આવશ્યકપણે પ્રાપ્તકર્તાને પ્રાપ્ત થયેલી સમકક્ષ ચુકવણી માટે ક્રેડિટ આપ્યા પછી તેને ચૂકવવાની મૂળ રકમ હશે અને તેથી, જો નોટિસ ખાસ કરીને તે ચોક્કસ રકમની માંગ કરતી નથી, તો તે માન્ય નોટિસ નહીં હોય

અને તેના બિન-પાલનને કારણે ફોજદારી જવાબદારીને ઝડપી નહીં કરે.

૧૬. રાહુલ બિલ્ડર્સ (ઉપરોક્ત) માં પ્રતિવાદી નંબર ૧ તરફથી અપીલકર્તાને બાકી નીકળતી રકમ રૂ. ૮,૭૨,૪૦૯ હતી. પ્રતિવાદી નંબર ૧ એ અપીલકર્તાની તરફેણમાં રૂ. ૧ લાખનો ચેક બહાર પાડ્યો હતો, જે રજૂ કર્યા પછી તેનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ અપીલકર્તા દ્વારા પ્રતિવાદી નંબર ૧ ને નોટિસ મોકલવામાં આવી હતી જેમાં તેને ચેકના અનાદર વિશે જાણ કરવામાં આવી હતી અને તેને ૮,૭૨,૪૦૯-ની રકમ મોકલવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું. એ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે પ્રતિવાદી નંબર ૧ ને જે રકમ ચૂકવવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું તે બિલની બાકી રકમ હતી, એટલે કે ૮,૭૨,૪૦૯-અને નોટિસ મેળવનારે તે માંગનો જવાબ આપવા માટે સંપૂર્ણ રકમ ૮,૭૨,૪૦૯- આપવાની હતી. વધુમાં નોંધવામાં આવ્યું હતું કે ૧ લાખ રૂપિયાની રકમ ચૂકવવાની કોઈ માંગ કરવામાં આવી ન હતી જે ચેકની રકમ હતી અને જેની માંગ કરવામાં આવી હતી તે સંપૂર્ણ રકમ ૮,૭૨,૪૦૯ હતી-અને તેનો એક ભાગ નહીં. આ સંજોગોમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ચેકની રકમની ચુકવણી માટે કોઈ માંગ કરવામાં આવી ન હતી. આ નોટિસને અમાન્ય ગણાવતા હાઈકોર્ટના નિર્ણયને માનનીય સુપ્રીમ કોર્ટે સમર્થન આપ્યું હતું.

૧૭. અગાઉના ફકરામાં આપેલા કારણોસર, હું માનું છું કે ફરિયાદ, ફોજદારી વિવિધ કેસ નં. ૨૨૨૫/૨૦૦૯ ની વિષયવસ્તુ રદ કરવાને પાત્ર છે કારણ કે ફરિયાદીએ એક રજૂ કરવાની તારીખે તેની બાકી રકમ રૂ. ૪૯,૪૭,૬૦૦/- ની સંપૂર્ણ રકમના રોકડીકરણ

માટે ચેક રજૂ કર્યો હતો, જોકે ચેક રજૂ કરવાની તારીખે તેની બાકી રકમ રૂ. ૩૨,૯૬૦૦/- હતી અને તેણે ચેક હેઠળ તેની બાકી રકમ રૂ. ૩૨,૯૭,૬૦૦/- દર્શાવ્યા વિના અને રૂ. ૧૬,૫૦,૦૦૦/- ની આંશિક ચુકવણીનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ રૂ. ૪૯,૪૭,૬૦૦/- ની સંપૂર્ણ રકમની માંગણી કરી હતી. ફોજદારી ફરિયાદ, જે ફોજદારી વિવિધ કેસ ૨૨૨૪/૨૦૦૯ નો વિષય છે, તે રદ થવાને પાત્ર છે કારણ કે ફરિયાદીએ તેની સંપૂર્ણ રકમ ૩૧,૯૧,૬૫૦/- ના રોકડીકરણ માટે ચેક રજૂ કર્યો હતો, જોકે તેને ચેક રજૂ કરતા પહેલા જ ૧૦,૫૦,૦૦૦/- ની રકમ મળી ગઈ હતી અને ચેક રજૂ કરવાની તારીખે તેને બાકી રહેલી મુખ્ય રકમ માત્ર ૨૧,૪૧,૬૫૦/- હતી.

૯.૧૦.દેવાના પુરાવાના પાસા પર, કુમાર એક્સપોર્ટ્સ વિરુદ્ધ શર્મા કાર્પોર્ટેસ [(૨૦૦૯) ૨ એસ. સી. સી. ૫૧૩] ના કેસમાં નિર્ણય પર ભાર મૂકવામાં આવે છે કે કલમ ૧૩૮ હેઠળની સુનાવણીમાં આરોપી પાસે બે વિકલ્પો હોય.તે ક્યાં તો બતાવી શકે છે કે વળતર અને દેવું અસ્તિત્વમાં નહોતું અથવા કેસના ચોક્કસ સંજોગોમાં, વળતર અને દેવુંનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત છે કે એક સમજદાર વ્યક્તિએ એવું માનવું જોઈએ કે કોઈ વળતર દેવું અસ્તિત્વમાં નથી અને બીજું આરોપી એ સાબિત કરવા માટે સીધો પુરાવો રજૂ કરી શકે છે કે પ્રશ્નમાં નોંધ વિચારણા દ્વારા સમર્થિત ન હતી અને તેના દ્વારા કોઈ દેવું અથવા જવાબદારી ચૂકવવામાં આવી ન હતી.

“૧૭. અન્યથા પણ, માંગની કાનૂની નોટિસ આંક ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૪ નું ખાલી અવલોકન દર્શાવે છે કે કાનૂની નોટિસ પણ મેસર્સ વેટરન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રાઇવેટ લિમિટેડની સૂચના પર આરોપીઓને આપવામાં આવી છે, અને મેસર્સ વેટરન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સ્ટ્રેટેજીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડની સૂચના પર નહીં, જે ચેકની ચુકવણી કરનાર છે. એકવાર ચેકના યોગ્ય સમયે ચુકવણીકાર/ધારક દ્વારા નોટિસ આપવામાં ન આવી હોય, મારા માનવામાં આવેલા અભિપ્રાયમાં, આરોપી તેનું પાલન કરવા માટે બંધાયેલો ન હતો અને તેથી, અમાન્ય નોટિસ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી માંગનું પાલન ન કરવા બદલ, આરોપી સામે એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુના માટે કાર્યવાહી કરી શકાતી નથી. આ સંબંધમાં એ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે કે ફરિયાદમાં ભૂલને ફરિયાદી દ્વારા સુધારા દ્વારા સુધારી શકાય છે, પરંતુ મેસર્સ વેટરન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિરુદ્ધ મેસર્સ એનેબલ ટેકનોલોજીસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ દ્વારા માંગ ઉઠાવનારી વ્યક્તિના નામે ભૂલ છે. કાનૂની નોટિસની રીત ૨૨/૦૩/૨૦૧૮ ના ચુકાદાને ફરિયાદી દ્વારા સુધારા દ્વારા સુધારી પણ શકાતો નથી. આમ, આરોપી પર ચેકના નિયત સમયગાળામાં પ્રાપ્તકર્તા/ધારક દ્વારા માંગની કોઈ માન્ય કાનૂની નોટિસની સેવાની ગેરહાજરીમાં, એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ આરોપી સામે કોઈ ગુનો નોંધાયો નથી અને આરોપીઓને એકલા આ આધાર પર નિર્દોષ જાહેર કરવાનો અધિકાર છે.

૧૮. મારા ઉપરોક્ત તારણોને ધ્યાનમાં રાખીને, કેસના ગુણદોષ પર ચર્ચા શૈક્ષણિક બની ગઈ છે, જો કે, બંને પક્ષો પાસે કેસના ગુણદોષ પર અદ્યતન દલીલો હોવાથી અને આ અદાલત દ્વારા

પસાર કરાયેલ ચુકાદો ઉચ્ચ અદાલતો સમક્ષ અપીલ કરવા માટે સક્ષમ હોવાથી, આ અદાલત માટે પક્ષકારો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા તમામ મુદ્દાઓ પર તેનો ચુકાદો આપવો અનિવાર્ય છે.

૧૮. એ નોંધવું અગત્યનું છે કે સુનાવણીના કોઈ પણ તબક્કે આરોપીએ ફરિયાદીની તરફેણમાં તેના દ્વારા પ્રશ્નમાં ચેક જારી કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. (સગવડતા માટે હવેથી ફરિયાદીનો કોઈપણ સંદર્ભ મેસર્સ વેટરન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સ્ટ્રેટેજીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડનો સંદર્ભ માનવામાં આવશે.) ફરિયાદીની તરફેણમાં પ્રશ્નમાં ચેક જારી કરવાના તેના સ્વીકારને ધ્યાનમાં રાખીને, ફરિયાદીની તરફેણમાં બેવડી ધારણા ઊભી થાય છે કે પ્રશ્નમાં ચેક આરોપી દ્વારા વિચારણા માટે અને ફરિયાદી મેસર્સ વેટરન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિરુદ્ધ મેસર્સ એનેબલ ટેકનોલોજીસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ પ્રત્યેની તેની કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવી જવાબદારીના નિર્વહન માટે જારી કરવામાં આવ્યો હતો. ૨૨/૦૩/૨૦૧૮ તારીખનો ચુકાદો અને એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ અને ૧૩૯ ની શરતોમાં ચેકની રકમની હદ સુધી ફરિયાદી પ્રત્યે આરોપીની કાયદેસર રીતે લાગુ કરી શકાય તેવી જવાબદારી અસ્તિત્વમાં છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ઉપરોક્ત ધારણાઓ પ્રકૃતિમાં નકારી શકાય તેવી છે અને ફરિયાદી દ્વારા રેકૉર્ડ પર લાવવામાં આવેલી સામગ્રી પર આધાર રાખીને માત્ર ફરિયાદી સાક્ષી-૧ ની કોસ એક્ઝામિનેશન દ્વારા જ નહીં પરંતુ રેકૉર્ડ પર સ્વીકારવામાં આવેલી/સાબિત થયેલી હકીકતોના આધારે હકીકત અને કાયદાની ધારણાઓ ઉઠાવીને પણ આરોપી દ્વારા તેનું ખંડન કરી શકાયું હોત. આરોપીઓ ઉપરોક્ત ધારણાને

નકારી શક્યા છે કે નહીં તે હકીકતનો પ્રશ્ન છે જે રેકૉર્ડ પર ઉપલબ્ધ સામગ્રીના આધારે નક્કી કરવામાં આવશે.

૧૯. આરોપીનો મૂળભૂત બચાવ એ છે કે એમ. ઓ. યુ. ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૧-એ અને કરાર ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૧ હેઠળ ફરિયાદી દ્વારા ક્યારેય કોઈ કામ કરવામાં આવ્યું ન હતું તે હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને ફરિયાદી પ્રત્યે આરોપીની કોઈ જવાબદારી ખૂબ ઓછી હતી. તેમના જણાવ્યા અનુસાર, આ ચેક તેમના દ્વારા ફરિયાદીને સુરક્ષા તરીકે આપવામાં આવ્યો હતો અને ફરિયાદી દ્વારા કોઈ કામ કર્યા વિના તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આરોપી માટે ઉપરોક્ત બચાવ વકીલે સંભવિત બનાવવા માટે એમઓયુની કલમ ૩ પર આધાર રાખ્યો છે જે નોંધે છે કે ચુકવણી કામમાં પ્રાપ્ત સફળતા માટે પરસ્પર સ્વીકૃતિ પછી કરવાની હતી અને કરારની કલમ ૭ જેમાં એમ/એસ વેટરન્સ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિરુદ્ધ મેસર્સ એનેબલ ટેકનોલોજીસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ દ્વારા ફરિયાદી દ્વારા કામ કરવાની જરૂર હતી. એમઓયુની કલમ ૪ અને કરારની કલમ ૯ સાથે વાંચવામાં આવેલ ૨૨/૦૩/૨૦૧૮ ૩૧/૦૫/૨૦૧૨ તારીખનો ચુકાદો જે ફરિયાદીને આરોપી દ્વારા ૧૫ લાખ રૂપિયાની અગાઉથી ચુકવણી વિશે વાત કરે છે અને રજૂ કરે છે કે આરોપી દ્વારા ફરિયાદીને કોઈ અગાઉથી ચુકવણી કરવામાં આવી ન હોવાથી, ફરિયાદીએ કામ પણ શરૂ કર્યું ન હતું, એમ. ઓ. યુ./કરાર હેઠળ કામ કરવામાં ફરિયાદી દ્વારા પ્રાપ્ત સફળતા અંગે આરોપી તરફથી કોઈ સ્વીકૃતિ મળી ન હતી, જે ફરિયાદી પ્રત્યે આરોપીની જવાબદારીને જન્મ આપે છે.

૨૦. બીજી બાજુ, ફરિયાદીના વકીલે કરારના પ્રારંભિક ભાગ પર આધાર રાખ્યો છે જે કહે છે કે કરાર કરારની તારીખ ૦૧/૦૩/૨૦૦૮ અને કલમ ૫ ના એમઓયુના અનુસરણમાં હતો, જે શરૂઆતથી કથિત પ્રથાનો ઉલ્લેખ કરે છે જેમાં ફરિયાદી આરોપી દ્વારા નિયુક્ત અધિકારીઓ સાથે સંકલનમાં કરારના પેરા ૪ મુજબ પરામર્શ અને અન્ય કાર્યો કરી રહ્યો હતો અને સામાહિક ધોરણે ફરિયાદી દ્વારા વિકાસના મૌખિક અહેવાલને સ્વીકારે છે. ફરિયાદીના વકીલે કરારની કલમ ૧૦ પર વધુ આધાર રાખ્યો છે જે પ્રગતિમાં રહેલા કામ અને ફરિયાદી દ્વારા પહેલેથી જ અમલમાં મૂકાયેલા કામ સાથે આરોપીનો સંપૂર્ણ સંતોષ નોંધે છે. ઉપરોક્ત કલમોના આધારે, ફરિયાદીના વકીલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે કે મેસર્સ વેટરન્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિરુદ્ધ મેસર્સ એનેબલ ટેકનોલોજીસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડની શરૂઆત ન કરવા અંગે આરોપી દ્વારા બચાવ પક્ષ ઉઠાવવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. એમઓયુ/કરાર હેઠળ ફરિયાદી દ્વારા કોઈ પણ કાર્ય માટે ૨૨/૦૩/૨૦૧૮ તારીખના ચુકાદાને નકારી કાઢવામાં આવે છે.

૨૧. “મેં દલીલો સાંભળી અને રેકૉર્ડ પર ઉપલબ્ધ સમગ્ર સામગ્રીનું કાળજીપૂર્વક પરિચિંતન કર્યું, જેમાં એમ. ઓ. યુ. આંક-ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૧એ અને એગ્રીમેન્ટ આંક-ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૧ સામેલ છે. નિસંદેહ, આરોપીને એમ. ઓ. યુ. અને એગ્રીમેન્ટ હેઠળ ફરિયાદી દ્વારા કાર્ય ન કરવામાં આવવાની બાબતનો સીધો પુરાવો રજૂ કરવાનો આગ્રહ રાખવો શક્ય ન હતો; તેમ છતાં, એમ. ઓ. યુ. અને એગ્રીમેન્ટ અનુસાર ફરિયાદી દ્વારા કરવામાં આવનારા કાર્યની સ્વભાવી અને તેની વિવિધ શરતોને ધ્યાનમાં લેતા પણ, ફરિયાદી દ્વારા કાર્યના અમલનો કોઈ સીધો

દસ્તાવેજ પુરાવો તમારા પાસે હોવો શક્ય નહોતું. નોંધનીય છે કે ન તો એમ. ઓ. યુ. અને ન તો એટ્રીમેન્ટમાં આરોપી દ્વારા કોઈ વર્ક ઓર્ડર જારી કરવાનો અથવા આરોપી દ્વારા ઇન્વોઇસ ઉઠાડવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હોય છે. એટ્રીમેન્ટમાં લેખિત રૂપે ફરિયાદી દ્વારા કરાયેલ કાર્યનો રિપોર્ટ કરવાની કોઈ જ શરત આપવામાં આવતી નથી અને ન તો આરોપી દ્વારા લેખિત પ્રતિસાદ આપવા બાબતની કલમ છે. મારાં વિચારમાં, કરાર અનુસાર ફરિયાદી દ્વારા આરોપી માટે કોઈ કાર્ય કરાયું હતું કે નહોતું, તે નિર્ધારિત કરવું તો માત્ર આંક-ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૧ અને આંક-ફરિયાદી સાક્ષી-૧/૧એ નામના બે દસ્તાવેજોના સંપૂર્ણ અને અર્થસભર વાંચન અને પક્ષકારોના વર્તનના પ્રકાશમાં જ શક્ય છે.”

એ નોંધવું જોઈએ કે સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રોહિતભાઈ જીવનલાલ પટેલ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં આ નિર્ણયનો ઉલ્લેખ પહેલેથી જ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૦. તાત્કાલિક કેસની હકીકતો પર પાછા ફરતા, તે ફરિયાદીનો કેસ છે કે આરોપી તેના મોટા પુત્રના સાસરિયા છે, જે પરિવાર સાથે સારા સંબંધો ધરાવતા હતા.તે કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે વ્યવસાય કરતો હતો અને તેને નાણાંની જરૂર હતી.અપીલકર્તા-મૂળ ફરિયાદીએ ૨૦ લાખ રૂપિયાની રોકડની વ્યવસ્થા કરી હતી જે તેણે છ મહિનાના સમયગાળામાં પરત કરવાનું વચન આપ્યું હતું અને જ્યારે તેણે તે પરત ન કર્યું ત્યારે માંગ કરવામાં આવી હતી.તેમણે અમદાવાદની પ્રહલાદનગર ખાતે આવેલી ભારતીય સ્ટેટ બેંકની શાખા પર ૨૦ લાખનો ચેક

આપ્યો હતો.તે બેંકમાં જમા કરવામાં આવી હતી અને અપૂરતી બાકી રકમની પુષ્ટિ ૦૨/૦૪/૨૦૧૪ પર મોકલવામાં આવી હતી.નોટિસ ૧૧/૦૪/૨૦૧૪ પર આપવામાં આવી હતી અને જવાબ પ્રતિવાદી દ્વારા ૨૫/૦૪/૨૦૧૪ પર મોકલવામાં આવ્યો હતો.ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેણે ફરિયાદકર્તાની જુબાની પરથી નોંધ્યું હતું કે પક્ષકારો વચ્ચે કુલ ₹૪૦ લાખનો વ્યવહાર થયો હતો અને મૌખિક સમજૂતી હતી કે આરોપીએ દર ત્રણ મહિને ₹૧ લાખનો ચેક અને ₹૮૦,૦૦૦/- રોકડ ચૂકવવાની જરૂર હતી અને એકવાર સંપૂર્ણ રકમ ચૂકવવામાં આવે તે પછી, સુરક્ષા માટે આપવામાં આવેલા બંને ચેક પરત કરવાની જરૂર હતી.

૧૦.૧.આગળના નિવેદનમાં, આરોપીએ ૧૦/૦૪/૨૦૧૪ પર જારી કરવામાં આવેલી નોટિસમાં સુધારો કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, જેમાં તે ઈચ્છતો હતો કે રકમ ૪૦ લાખને બદલે ૨૦ લાખ રૂપિયા કરવામાં આવે.તે પ્રતિવાદીનો કેસ હતો કે અપીલકર્તાને નાણાંની જરૂર હોવાથી ચેકનો દુરુપયોગ થયો હતો.તે તેનો બચાવ પણ છે કે તેના પુત્ર અને પુત્રવધૂ વચ્ચે વિવાદ હતો અને પ્રતિવાદી આરોપી તેના પુત્રનો સાળો છે.એ પણ નોંધવું જોઈએ કે કોસ-એક્ઝામિનેશનમાં, ફરિયાદીએ સ્વીકાર્યું હતું કે, કુલ રૂ. ૪,૦૯,૩૧૫-ની રકમ તેના ખાતા નંબર ૧૦૩૯૭૨૯૩૬૩૫ માં વિવિધ તારીખોના ચેક દ્વારા જમા કરવામાં આવી હતી જે નીચે મુજબ છે:-

તારીખ	રકમ
૧૮/૦૪/૨૦૧૨	રૂ. ૪૯,૩૧૫/-
૦૫/૧૦/૨૦૧૨	રૂ. ૧,૨૦,૦૦૦ -
૧૫/૦૧/૨૦૧૩	૬૦,૦૦૦/-
૧૦/૦૭/૨૦૧૩	રૂ. ૧,૨૦,૦૦૦ -
૩૦/૧૨/૨૦૧૩	૬૦,૦૦૦/-
કુલ	રૂ. ૪,૦૯,૩૧૫ -

૧૦.૨.ફરિયાદી એ વાત પર પણ સંમત થયો કે તેના પુત્ર કિંજલએ પ્રતિવાદી આરોપીની બહેન પાસેથી છૂટાછેડા લેવા માટે છૂટાછેડાની અરજી દાખલ કરી હતી.સમાધાન થઈ ગયું હતું અને અને પુત્રવધૂ પુત્ર સાથે પરત આવી હતી. ફરી એકવાર, માર્ચ, ૨૦૧૪ માં તેમના પુત્રએ છૂટાછેડાની અરજીને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું.આમ અપીલકર્તા દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે છે કે આરોપી પાસેથી રૂ ૪,૦૯,૩૧૫ ની રકમ પહેલેથી જ મળી ગઈ હતી અને તેમ છતાં તેણે તે ચેક જમા કરાવ્યો હતો જે તેની પાસે જામીન તરીકે પડેલો હતો.આ રકમનો કોઈ સંદર્ભ પ્રાપ્ત થયો ન હતો તે હકીકતને ધ્યાનમાં લીધા પછી, ટ્રાયલ કોર્ટે તારણ કાઢ્યું હતું કે અપીલકર્તા તમામ ચેકમાંથી બાકી રહેલી રકમ સ્થાપિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો અને ડ્રોઅર ચેકના યોગ્ય સમયે પ્રાપ્તકર્તા અથવા ધારકને ઉપરોક્ત રકમની ચુકવણી કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો.

૧૦.૩. કલમ ૧૩૮નો આવશ્યક ઘટક કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા બેંક સાથે તેના દ્વારા જાળવવામાં આવેલા ખાતા પર ચેક ખેંચવાનો હોવાથી, તે ખાતામાંથી અન્ય વ્યક્તિને કોઈ પણ રકમની ચૂકવણી કરવા માટે, સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે, કોઈ પણ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની ચૂકવણી માટે, પ્રાપ્તકર્તા અથવા ધારક દ્વારા યોગ્ય સમયે ચેક રજૂ કર્યા પછી, બેંકના લેનાર દ્વારા અપૂરતા ભંડોળની અછતને કારણે ચૂકવવામાં આવેલ ચેક પરત કરવા માટે ચેકના લેનારને ૧૫ દિવસની અંદર લેખિત નોટિસ જારી કરવાની ફરજ પડે છે.દારો લેનારની ચુકવણી પ્રાપ્તકર્તાને કરવામાં નિષ્ફળતા એ હશે કે તેણે નાણાંની રકમ અંગે ચેકના દારોદારની જવાબદારી પૂરી ન કરી હોય અને હાથ પરની બાબતમાં, ભાગની ચુકવણી પહેલેથી જ કરવામાં આવી હોવાથી, ટ્રાયલ કોર્ટે યોગ્ય રીતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે પ્રતિવાદી દ્વારા કરવામાં આવેલી ભાગની ચુકવણી અપીલકર્તા દ્વારા જારી કરવામાં આવેલી નોટિસમાં પ્રતિબિંબિત થવી જોઈએ.લેનાર અથવા લેનારાની તરફેણમાં ચેક જારી કર્યા પછી, નાણાંની રકમ માત્ર ચેકની રકમ તરીકે ગણવામાં આવે છે.ચેકની રજૂઆતની તારીખે ડ્રોઅર દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર રકમના કિસ્સામાં હંમેશા વાસ્તવિક જવાબદારીનો અર્થ થાય છે જે ચેકની તારીખે અસ્તિત્વમાં છે.

૧૧. તાત્કાલિક કેસમાં, ચેકની રકમ અપીલકર્તાને ચૂકવવાની રકમ કરતાં વધારે હોવાથી, કોર્ટે એવું માનવાનું પસંદ કર્યું છે કે ચેક પરત કરવાની માંગ માટે બહાર

પાડવામાં આવેલી વૈધાનિક નોટિસ માન્ય નોટિસ નહોતી અને કરવામાં આવેલી ચુકવણીને માન્યતા ન આપવા બદલ સર્વવ્યાપી નોટિસ હતી.

૧૨. આ અદાલતે એ પણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર પડશે કે ફોજદારી કેસ નંબર ૪૦૨૩/૨૦૧૪ જે અન્ય ચેક નંબર ૨૫૬૯૬૬ માટે છે, તેમાં પ્રતિવાદીને એન.આઈ.અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તાત્કાલિક કેસમાં, તે માત્ર ભાગની ચુકવણી કરવાના આધારે છે અને ચેક પર આવી ભાગની ચુકવણીની કોઈ સમર્થનની ગેરહાજરીમાં, કોર્ટે વ્યક્તિને નિર્દોષ જાહેર કરી છે.

૧૩. સર્વગ્રાહી (ઓમ્નિબસ) નોટિસના મુદ્દા પર, રાહુલ બિલ્ડર્સ (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણય પર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જ્યાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો છે કે ફરિયાદ જાળવવા માટે, નોટિસમાં માંગની યોગ્ય રકમની સેવા અનિવાર્ય છે. જ્યાં સુધી નોટિસ કાયદાની કલમ ૧૩૮ સાથે જોડાયેલા પરંતુક (બી) ને અનુરૂપ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ફરિયાદ જાળવવા યોગ્ય રહેશે નહીં. કાયદામાં સેવાની શરતો પૂરી પાડવામાં આવી છે, જેમાંથી એક ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગ કરતી નોટિસની સેવા છે જ્યાં શબ્દનો ઉપયોગ "કહેવાતી રકમની ચુકવણી" છે જે ચેક પરત કરવાના સંદર્ભમાં બેંકમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી નિર્ધારિત સમયગાળાની અંદર જારી કરવાની જરૂર

છે.તેથી સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું છે કે આ દંડાત્મક જોગવાઈ હોવાથી તેનો ખૂબ જ કડક અર્થ કાઢવો જોઈએ અને સેવાને જરૂરી કડકતા સાથે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.નોટિસને અસ્પષ્ટ અને વિવિધ અર્થઘટનો માટે સક્ષમ હોવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી.બાકી રકમ કેટલી હતી તે સ્પષ્ટ કર્યા વિના સર્વવ્યાપી સૂચના કાયદાની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરી શકતી નથી.

૧૪. તાત્કાલિક કેસમાં બહાર પાડવામાં આવેલી નોટિસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૨૦ લાખ રૂપિયાની બાકી રકમની માંગ કરવામાં આવી હતી.નોટિસ મેળવનારે ઉપરોક્ત માંગનો જવાબ આપવો જરૂરી હતો.₹ ૪,૦૯,૩૧૫ ની ચુકવણીનો કોઈ સંદર્ભ નહોતો-કારણ કે અપીલકર્તાના જણાવ્યા અનુસાર, ₹ ૪,૦૯,૩૧૫ ની ઉપરોક્ત રકમ-૨૦૧૨ થી ૨૦૧૩ સુધીના સમયગાળામાં ધીમે ધીમે ચૂકવવામાં આવી હતી.કોસ-એક્ઝામિનેશનના સમયે જ અપીલકર્તા ઉપરોક્ત રકમ પ્રાપ્ત કરવા માટે સંમત થયા છે.તે પહેલાં, કોઈ પણ સમયે, આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી અથવા સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી.૨૦ લાખ રૂપિયાની માંગ ચાલુ રહી હતી.જેમ કે રાહુલ બિલ્ડર્સ (ઉપરોક્ત) ના કિસ્સામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે, નોટિસના મહત્વને ઓછું કરી શકાતું નથી.અપીલકર્તાના આ બિન-ખુલાસાને કડક રીતે જોવાની જરૂર રહેશે.આ કેસની હકીકતોને રાહુલ બિલ્ડર્સ (ઉપરોક્ત) ની હકીકતોથી અલગ પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, જેમાં વિનંતી કરવામાં આવે છે કે ₹૪ લાખ (રાઉન્ડ ઓફ) ની રકમ ચેક જારી કરતા

પહેલા ચૂકવવામાં આવી હતી, જે સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષની બાબતથી વિપરીત છે.તે, આ અદાલતના અભિપ્રાયમાં, પ્રાપ્ત રકમના ચોક્કસ સંદર્ભની જરૂરિયાતને નાબૂદ કરવા માટે ભાગ્યે જ વિશિષ્ટ હકીકત છે.ચેક જારી કરતી વખતે વર્ષ ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૩માં મળેલી રકમ ડ્રોઅરની જાણમાં હતી, હકીકત એ છે કે ચેક સમગ્ર રકમની સુરક્ષા માટે હતો અને જ્યારે પારિવારિક વિવાદ ઊભો થયો ત્યારે તારીખ વગરનો ચેક ૪ લાખ રૂપિયાની રકમની માન્યતા વિના અને ડ્રોઅરને કોઈ નોટિસ આપ્યા વિના બેંકમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.જ્યારે ચેક ખેંચનાર દ્વારા ચૂકવવાની રકમની ગણતરી કરવા માટે વ્યાજ, ખર્ચ વગેરેનો ઉમેરો પણ અસ્વીકાર્ય ગણવામાં આવે છે, ત્યારે ડિમાન્ડ નોટિસમાં ચૂકવવામાં આવેલી રકમનો ઉલ્લેખ ન કરવો એ ચોક્કસપણે નોટિસને સર્વવ્યાપી બનાવશે.ટ્રાયલ કોર્ટે, જો સર્વોચ્ચ અદાલતના ગુણોત્તરનું પાલન કર્યું હોય, તો તેના નિર્ણયને ન્યાયની નિષ્ફળતામાં પરિણમ્યો હોવાનું કહીને તેમાં દખલ કરી શકાતી નથી.

૧૪.૧.આ દંડાત્મક કાયદો હોવાથી, જો સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયની તર્જ પર કડક અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, તો તે વાદી-અપીલકર્તાના અધિકારને પણ અસર કરતું નથી, જ્યાં સુધી બાકીની રકમની વાત છે ત્યાં સુધી કાયદા હેઠળ અન્યથા મંજૂરી હોય તો તે રકમ વસૂલ કરે છે.

૧૫. સુમન સેઠી વિરુદ્ધ અજય કે. ચુરીવાલા, [૨૦૦૦ (૨) એસસીસી ૩૮૦] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે નોટિસમાં ચેકની રકમની માંગ કરવાની છે. જો નોટિસમાં આવી કોઈ માંગ કરવામાં ન આવે, તો તે તેની કાનૂની જરૂરિયાતથી ઓછી હશે. નોટિસમાં, અન્ય વધારાના દાવાઓ હોઈ શકે છે જે અલગ કરી શકાય તેવા છે જેમ કે વ્યાજ, નુકસાની વગેરે અને તેઓ નોટિસને અમાન્ય નહીં કરે, પરંતુ નોટિસમાં, જો અયોગ્ય ચેકમાં શું બાકી છે તે સ્પષ્ટ કર્યા વિના અશુભ માંગ કરવામાં આવે, તો નોટિસ કાનૂની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ જશે. નોટિસનો ઉદ્દેશ ચેક દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલી રકમની ચુકવણી કરીને ચેકના ડ્રોઅરને કલમ ૧૩૮ હેઠળ જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થવાની તક આપવાનો છે. જ્યારે નોટિસ પોતે અસ્પષ્ટ હોય, ત્યારે બાકી રકમની ચુકવણી માટેની માંગ ખાસ ન હોવા બદલ નોટિસ અપૂર્ણ રહેશે અને તેથી, માંગની નોટિસ જેમાં ડ્રોઅરને તે જ ચેક સામે આવી રકમનો એક ભાગ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચેકની સંપૂર્ણ રકમની ચુકવણી કરવાની જરૂર પડે છે, એનઆઈ એક્ટની કલમ ૧૩૮ (બી) હેઠળ નોટિસ જારી કરવી એ કાનૂની અને માન્ય નોટિસ ન કહી શકાય.

૧૬. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા અને બીજા વિરુદ્ધ સેક્સન્સ ફાર્મ્સ અને અન્ય [૧૯૯૯ (૮) એસ. સી. સી. ૨૨૧] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું છે કે એન. આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ (બી) હેઠળ નોટિસનો ઉદ્દેશ ચેકના

ડ્રોઅરને તેની ભૂલ સુધારવા માટે તક આપવાનો છે અને જો ચેકના ડ્રોઅરને તેની બાકીની મૂળ રકમ કરતાં વધુ ચૂકવણી કરવાનું કહેવામાં આવે અને તે રકમ તેના દ્વારા ચૂકવવામાં આવેલી મૂળ રકમ તરીકે માંગવામાં આવે, તો પ્રામાણિક ડ્રોઅર માટે આવી જરૂરિયાત પૂરી કરવી શક્ય નથી.

૧૭. તેથી, આ અપીલ આ અદાલતની હસ્તે કોઈ રિયાયત અથવા અનુકંપાની પાત્ર નથી. તેમ છતાં, તે અરજદારને બાકી રકમની વસુલાત માટે કાયદે મંજૂર રહેલ અન્ય કોઈપણ કાનૂની ઉપાય લેવા વિશેષરૂપ રહેશે નહીં.

(ન્યાયમૂર્તિ સોનિયા ગોકાણી)

This judgment has been translated using AI Tool - SUVAS.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.